

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar
I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

MOLNÁR GERGELY, MELANCHTHON MAGYAR TANITVÁNYA

Doktori értekezés

Készítette:
Varga András

Szeged

1982

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	I
I. Születési ideje, származása, hazai iskolázása	1
II. Reformátori alapvetések Kolozsvárt	9
III. Wittenbergi tanulmányai	17
IV. Hazatérése, strassburgi és svájci útja	31
V. A kolozsvári iskola élén	
1. Az intézet újraalapítása	42
2. Basilius örökében	45
3. Egy 16. századi nyomtatványunk megjele- nése idejének meghatározásához	49
VI. Iskolaszervezési törekvései, pedagógiája	51
VII. Halálának ideje	72
Irodalom	75
Függelék	85

BEVEZETÉS

Pro actionum gubernatione ex 2. Paral. 20.

In tenebris nostrae et densa caligine mentis,

Cum nihil est toto pectore consiliis.

Turbati erigimus Deus ad te lumina cordis,

Nostra tuamque fides solius orat opem.

Tu rege consiliis actus pater optime nostros

Nostrum opus ut laudi serviat omne tuae.¹

A magyarországi humanista tudományosság történetében előkelő hely illeti meg MOLNÁR Gergely feledésbe merült alakját. Neve ugyan fel-felbukkan több 16-18. századi történetíró monográfiájában, s ke-

¹ Molnar, Gregorius: Prima doctrinae Christianae rudimenta pueris scholae Claudiopolitanae in Christiana religione informandis, ad ediscendum proposita. Claudiopoli, /cr. 1564/. E7verso 1.

vés és pontatlan adatok olvashatók róla egyes lexikonokban is,¹ életrajzát azonban máig sem állították össze, irodalmi és pedagógiai munkásságával, egyháztörténeti szerepével senki sem foglalkozott. Dolgozatunk ezeket a mulasztásokat igyekszik pótolni abban a reményben, hogy MOLNÁR humanista-reformátor egyéniségén keresztül újabb adalékokkal szolgál a magyarországi Melenchthon-recepció kérdéséhez.

1 Possevino, Antonio: Transilvania. Kiadja Veress Endre. Bp. 1913. 95. l. - Haner, Georgius: Historia Ecclesiarum Transylvanicarum inde a primis Populorum Originibus ad haec usque tempora. Francofurti-Lipsiae, 1694. 288. l. - Bod, Petrus: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. 1. Lugduni-Batavorum, 1888. 179., 257., 392. l. Tom. 3. Lugduni-Batavorum, 1889. 417. l. - Uő: Magyar Athenás. Nagyszeben, 1766. 180. l. - Horányi Elek: Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. Pars 2. Vienne, 1776. 655. l. - Benkő, Josephus: Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus. Tom. 2. Vindobonae, 1778. 655. l.

I. SZÜLETÉSI IDEJE, SZÁRMAZÁSA, HAZAI ISKOLÁZÁSA

MOLNÁR Gergely a Szilágyságban született.¹ 1554-ben iratkozott be a wittenbergi egyetem hallgatói közé, s minthogy peregrináló diákjaink általában húsz-huszonöt esztendősen látogatnak el a külföldi egyetemekre² /SYLVESTER János huszonkét, DÉVAI BIRÓ Mátyás huszonhárom, BORNEMISSZA Péter huszonegy, KÁROLYI Gáspár huszonhat évesen veszi kezébe a vándorbotot/, születési idejét az 1530-as évek elejére tehetjük. 1564-ben halt meg, a források szerint fiatalon és váratlanul,³ tehát nem lehetett több ekkor harmincöt évesnél. BOD Péter is tudni véli, hogy MOLNÁR "kevés ideig világoskodott az Isten Házában".⁴

1 Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 310. l. - Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke. Hrsg. v. Hermannstadter Brukenthalmuseum. Baden-Baden, 1959. 56. l.

2 Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 5. l.

3 Haner, Georgius: Historia Ecclesiarum Transylvanicarum inde a primis Populorum Originibus ad haec usque tempora. Francofurti-Lipsiae, 1694. 288. l. - Teutsch, Georg Daniel: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. 2. Theil. Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert. Hermannstadt, 1883. 79., 244. l.

4 Bod Péter: Magyar Athenás. Nagyszeben, 1766. 180. l.

Családjáról mit sem tudunk, s csak feltételezzük, hogy protestáns környezetben nevelkedett. Szülőföldjét, a szatmár-szilágyvidéki területet 1527 körül DERECSKEI Demeter reformálta DRÁGFFY Gáspárnak, a reformáció egyik legbuzgóbb főúri pártfogójának és terjesztőjének támogatása mellett,¹ "qui nec Episcoporum furorem curans, neque quod propterea Regi minus charum se fore sciret, ministros Evangelicos omni ope juvit ac potenter tutatus est, quorum praecipuus tunc receptus fuit Oppidum Erdoed, ejusdem Dragfii possessio".² Hamarosan a vidék legtekintélyesebb családjai is csatlakoztak a reformációhoz. A Gyulaffyak lutheránusokká lettek, a Jakcsi-családban pedig nevezetes pártfogó volt 1530 körül JAKCSI Péter özvegye, Anna, aki "a maga jószágaiban nem csak szabadságot engedett az igaz keresztyén vallást követőknek, hanem annak tanítóit, papjait táplálta s oltalmazta".³

1 Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája. 1. köt. Zilah, 1901. 533. skk. - Jakab Elek: Öt év a magyar reformáció történetéből. Protestáns Szemle, 1910. 251-258. 1.

2 Pápai Páriz, Franciscus: Rudus Redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii. Cibinii, 1684. blOrecto-blOverso 1.

3 Petri Mór: i. m. 1. köt. 534. 1.

Az 1545. szeptember 20-án Erdődön összeült első protestáns zsinat résztvevői, KOPÁCSI István, SZÉKELY Balázs, BATIZI András és mások e vidék reformátoraként tevékenykedtek, s gyülekezeteik közül Csenger, Batiz és Szalacs számos hallgatót adott a wittenbergi egyetemnek.¹

A MOLNÁR Gergely életére vonatkozó első egykorú adat is a wittenbergi egyetem anyakönyvéből került elő: 1554. június 4-én immatrikuláltatta magát.² Ezt követően Georgius Gallus /KAKAS/ Gallipaganus széniorsága alatt belépett a wittenbergi magyar tanulók coetusába is.³ BOD Péter és az őt ismétlő bibliográfusok ugyan 1553-ra teszik ottjártát;⁴ BOD azonban nemcsak MOLNÁR

1 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 179. skk.

2 Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Tár, 1859. 224. l. - Thury Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. Iskolatörténeti adattár. 2. köt. Pépa, 1906. 6. l.

3 Thury Etele: i. m. 16. l. - Szabó, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. Halle /Saale/, 1941. 22., 132. l.

4 Bod Péter: i. m. 180. l. - Uő: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. 1. Lugduni-Batavorum, 1888. 362. l.; Tom. 3. Lugduni-Batavorum, 1889. 417. l. - Horányi Elek: Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. Pars 2. Viennae, 1776. 655. l. - Benkő, Josephus: Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus. Tom. 2. Vindobonae, 1778. 347. l. - Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 2. köt. Bp. 1885. /A továbbiakban: RMK II./ 313. sz.

wittenbergi tartózkodásának, hanem - mint látni fogjuk - halálának időpontját illetően is tévedett.

Hazai tanulmányairól semmit nem tudunk. Valószínűleg három évig alapfokú, hat évig triviális tanulmányokat folytatott, és hat évig valamelyik felsőiskolát látogatta, mielőtt húsz-huszonöt esztendősen vándorbotot fogott. A Szilágyságban az első iskola a reformáció után Tasnádon volt, ahol a vidék reformátorainak egyike - SKARICZA Máté téves adata szerint SZEGEDI KIS István¹ tanított. Tasnád egyébként azon városok közé tartozott, ahol tizenöt, húsz, negyven diákot láttak el élelellemel.² Nevezetes iskola volt az erdődi is. Ezt DRÁGFFY Gáspár alapította birtokán, s vezetésére KOPÁCSI Istvánt³ hívta meg, ki "mind a' Deák mind a' Görög nyelvet serényen tanítván: mindenfelől nagy számmal mentek ő hozzá a' tanulók".⁴ Tanítványai közül a legkitűnőbbek sorába tartozott BALSARÁTI VITUS János, a későbbi neves magyar or-

1 Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 93., 215. l.

2 Bod Péter: Smirnai szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok. /H. n./ 1766. 55. l. - Petri Mór: i. m. l. köt. 555. l.

3 A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. 1. Kopácsi István, 1530 körül. Sárospataki Füzetek, 1864. 124-136. l. - Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 250. l.

4 Budai Ézsaiás: Magyar ország históriája. 2. köt. A' mohátsi veszedelemtől, Buda vára visszavételéig. 1526-1686 eszt. Pest, 1833. 93. l.

vosreformátor.¹ Talán tanuló társa volt MOLNÁR Gergelynek, s így barátságuk később sem szakadt meg: nevük mindenesetre ott olvasható a wittenbergi magyar coetus alapítóinak katalógusában.

Az erdői iskola a magyarországi reformáció második nemzedékének számos képviselőjét indította útnak; itt végezhetette tanulmányait KÁROLYI Gáspár is, aki 1557 nyarán hihetően MOLNÁR Gergellyel együtt kereste fel Strassburgot, majd a svájci egyetemeket.² Ugyanakkor MOLNÁR-nak KOPÁCSI-val fenntartott kapcsolatát igazolhatja az a tény, hogy együtt vettek részt a helvét hitvallásúak 1559. augusztus 18-án Nagyváradon tartott értekezletén.³

Mit tanítottak ezekben az iskolákban?⁴ Az alsóbb

1 Bod Péter: Magyar Athenás. 21. 1.

2 Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp. 1978. 98. 1.

3 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 383. 1.

4 Általában a reformált iskolák tananyagára és az egyes tankönyvekre l. Fraknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. - Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881. - Fináczy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Bp. 1919. - Balassa Brunó: A latintanítás története. Bp. 1930. - Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. - Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp. 1981. - Uő: XVI. századi városi iskoláink és a "studia humanitatis". Bp. 1981.

fokozaton írást, olvasást, számtant, hittant és a latin nyelvet, ez utóbbit DONATUS grammatikája alapján. Aelius DONATUS-nak, a híres ókori grammatikusnak a reformáció századában is közkedvelt "Ars minor"-ja a nyolc beszédrész tárgyalása kapcsán a latin nyelv alaktanával, a névszó- és igeragozás, valamint a melléknévfokozás szabályaival ismertette meg a tanulókat.¹ Wittenberget megjárta tanítóink előtt nem volt ismeretlen MELANCHTHON-nak a klasszikus grammatikák felosztását követő latin nyelvtana sem.² A reformáció korának e természetszerűleg népszerű tankönyvét a tanulmányok második szintjén használták, ahol a latin nyelvtudomány tudatos birtokbavételére került sor, összekötve a latin beszédkézség megszerzésével.

Reformált iskoláink felsőbb fokozatán a tanrendszer gerincét a trivium anyaga, a grammatika, retorika és dialektika képezte, arra törekedve, hogy ezek a bibliai ismeretekben való elmélyülést szolgálják. A gram-

1 A magyarországi Donatus-kiadásokra l. Holl Béla: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1970. 378-381. l. - Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. 49. l.

2 Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 433-446. l. - Dankanits Ádám: i. m. 42-43.; 60. l.

matikai kurzuson nemcsak a latin, hanem a görög és a héber nyelv oktatása is központi helyet foglalt el: a három nyelv ismerete a szentírás és a hitcikkek eredetiben való tanulmányozásához segítették hozzá a növendéket. MOLNÁR Gergely a források szerint mind a görög, mind a héber nyelvben igen járatos volt, sőt a latin mellett e nyelvek tanáráként működött Kolozsvárt.¹ Mint az iskola rektora a homo trilinguis vagy trium linguarum gnatus, azaz a három szent nyelv ismerőjének eszményét testesítette meg. BOD Péter például így jellemzi őt: "Gregorius Molnar Hebraice, Graece Latineque doctissimus et in aliis gravioribus scientiis excultus".² Hol sajátította el ezeket a nyelveket? Közismert, hogy a wittenbergi egyetemen a kezdők részére külön paedagogiumot állítottak fel, ahol a leuveni Collegium trilingue mintájára latint, görögöt és hébert tanítottak.³ Talán nem tévedünk, ha mégis feltételezzük, hogy MOLNÁR erre a nyelvismeretre bizonyos fokon már hazai iskoláinkban szert tett.

1 Bod Péter: Smirnai szent Polikárpus... 15. l.

2 Bod, Petrus: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. 1. 392. l. - Uo. 179., 257. l.

3 Balázs János: i. m. 99. l.

Erdődön KOPÁCSI Istvántól tanulhatott görög nyelvet, amihez tankönyvül MELANCHTHON vagy Nicolaus CLENARDUS¹ görög grammatikája szolgált. Különösen népszerű volt MELANCHTHON nyelvtana, melyről a tudománytörténet számon tartja, hogy száz év alatt csaknem ötven kiadást ért meg.² Reformált tanintézményeink a görögöt inkább mint bibliai nyelvet kezelték, ezért a klasszikus szerzők eredetiben való olvasása eléggé háttérbe szorult. Rendszeres héber nyelvoktatás nem folyt ebben az időben Magyarországon, de "egyes iskoláinkban a felsőtagozatosok legalább a betűk ismeretéig eljutottak, tanáraik magyarázataiból pedig megismerkedhettek a postbiblikus héber irodalom közérthető alkotásaival".³

- 1 Nicolaus Clenardus vagy Nicolaus van der Beke /1495-1542/ belga filológus a leuveni egyetem görög és héber nyelvtanáraként működött. Megfordult Spanyolországban, Portugáliában és Afrikában, ahol az arab nyelvet tanulmányozta. Humanista kapcsolatot tartott fenn Guillaume Budé-vel. Európa-szerte elterjedt görög grammatikája "Institutiones linguae Graecae" címmel 1530-ban jelent meg Leuvenben. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten Lexicon. 1. Theil. Leipzig, 1750. 1955. h.
- 2 Hartfelder, Karl: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889. 250. skk. - Borzsák István: i. m. 441. 1.
- 3 Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. 34. 1.

A görög és héber nyelvismeret - ez utóbbi talán csak kezdetleges fokon - de megszerezhető volt a kolozsvári iskolában is, ahol MOLNÁR Gergely a Szilágy-ságban folytatott elemi és triviális tanulmányok után valószínűleg felsőbb tanfolyamra lépett, majd mint to-gátus diák kollaborátorként működött. Kolozsvári tar-tózkodását igazolhatja az a tény, hogy a wittenbergi tanulmányútról hazatérve itt jelentette meg 1556-ban latin grammatikáját.

II. REFORMÁTORI ALAPVETÉSEK KOLOZSVÁRT

Kolozsvárt Adrian WOLPHARD plébánossága idején a katolikus hitet vallották. A nagymúltú iskolában né-met nyelven folyt az oktatás, mivel a város tekinté-lyesebb polgárai a szász lakosság köréből kerültek ki.¹ 1526-ban a magyar polgároknak "per tumultum" sikerült magyar rektort fogadniuk TORDAI János, későbbi gyulafe-

¹ A kolozsvári iskolára l. Fekete Mihály: A kolozsvá-ri ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. - Ja-kab Elek: Kolozsvár története. Bp. 1870-1888. - Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Ko-lozsvár, 1905. - Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. - Mészáros Ist-ván: XVI. századi városi iskoláink és a "studia huma-nitatis".

hervári kanonok személyében, akinek "locatus"-a - segédtanítója - KÁROLYI BOLDI Sebestyén volt.¹ Ki kell gyomlálnunk tehát az irodalomból azt a napjainkig élő feltételezést, mely szerint a lektorok ez idő tájt továbbra is szászok lehettek.

Csak akkor került Kolozsvár először kapcsolatba a reformáció eszméivel, amikor HELTAI Gáspár 1544-ben, Adrian WOLPHARD halálának hírére LUTHER tanainak híveként tért vissza ide Wittenbergből lelkeszi szolgálatra.² Az iskola első ismert protestáns rektora VIZAKNAI Gergely volt 1545-től 1552-ig.³ 1540. október 22-én BATIZI Demeterrel együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahonnan tanuló társa, HELTAI Gáspár hívta meg az iskola élére. Az ő fellépésükkel indult meg az iskola reformálása, melynek során az addig katolikus tanulmányi rendszer protestánssá alakult át, s a tantárgyak a reformáció szellemében új tartalommal teltek meg. Munkájukban GYULAI István magyar és

1 A "locatus" kifejezés értelmezésére l. Zoványi Jenő: Pár szó Károlyi Boldi Sebestyénről. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1897. 701. l.

2 Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907. 8. l. - Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 169. l.

3 Fekete Mihály: i. m. 3. skk.

OZORAI István szász prédikátor, valamint a tolnai egyház prédikátorai is tevékenyen részt vettek, amit közös humanista vállalkozásuk, az 1546-ban megkezdett és FRÁTER György által csak időlegesen késleltetett bibliafordítás is igazol.¹

GYULAI és talán OZORAI alkalmasint lektori feladatokat láttak el. Kezdetben Kolozsvárt is a rektor volt az egyetlen hivatásos oktató, de legkésőbb TORDAI János működésétől kezdődően a rektor mellett - mint láttuk - lektor is tevékenykedett. VIZAKNAI szolgálata idején már két vagy ennél több tanár és a togátusok közül választott kollaborátorok készítették fel az iskola kisebb és nagyobb diákok csoportjára osztott ifjúságát magas színvonalú, lutheránus szellemű tanítással a reformáció küzdelmeire. Már FEKETE Mihály megállapította, hogy "ez intézetben a tanítás azon színvonalig emelkedett, a melyen azon időben egy külföldi egyetemre készülő ifju képzettségének állani kellett s a mely-

¹ Haner, Georgius: i. m. 209-210. l. - Debreczeni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Ex monumentis... concinnata a Friderico Adolpho Lampe. Trajecti ad Rhenum, 1728.* /A továbbiakban: Lampe - Ember/. 94. l. - Borbély István: *A Heltai-féle biblia. Magyar Nyelvőr*, 1910. 208-213. l. - Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 378-381. l.

lyel, a kinek ily utazásra költsége nem volt, itthon pappá lehetett".¹

A tanrendszer középpontjában a trivium anyaga állt, de egészen bizonyos, hogy a quadrivium körébe tartozó teológiai képzés is helyet kapott az iskolai munkában. Az iskola tanárait a bibliai nyelvek alapos ismerete jellemezte, s így elképzelhetetlen, hogy ne fordítottak volna gondot ezek oktatására. Közismert, hogy GYULAI István a Jézus Sirah fia könyvének fordítását görög eredetiből javította ki, de a kolozsvári iskolában már 1545-től feltételezhetjük a héber nyelv jelenlétét is: VIZAKNAI Gergely, aki 1545-től 1552-ig a rektori tisztet viselte, HELTAI bibliafordító munkaközösségében a héber szövegeket ültette át. Latin nyelvű kéziratos Genesis-kommentárja, valamint a Heltai-féle biblia általa írt lapszéli jegyzetei is arra vallanak, hogy a héber eredetit forgatta.² FEKETE Mihály szerint szaktárgyai a teológia és az exegézis voltak, de semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy

1 Fekete Mihály: i. m. 5. l.

2 Fekete Mihály: i. m. 4-6. l. - Borbély István: Heltai Gáspár. 15-16. l. - Dán Róbert: i. m. 30. l.

hébert is tanított. Éppen MOLNÁR Gergely példája bizonyítja, hogy a "lingua primigenia" mint tantárgy KÁROLYI Péter fellépte, az eddig feltételezett időpont¹ előtt megjelent Kolozsvárt.

A magas színvonalú iskola kialakításához szükséges nyelvismeret és nyomdai apparátus egyaránt biztosítva volt. HELTAI Gáspár 1550-ben HOFFGREFF Györggyel közös nyomdát állítatott fel, amely sorra jelentette meg a protestáns egyházi élet fejlesztését szolgáló, feltehetően széles olvasóközönségnek szánt könyveket.² Némelyikük, mint LUTHER kis katekizmusának első magyar nyelvű kiadása³ és ennek bővített változata,⁴ HELTAI-nak "a gyermetskéknec es az egyéb együgyü keresztye-

1 Dán Róbert: i. m. 30. l.

2 Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 6. skk. - Czóbel Ernő: A Heltai-nyomda alapításáról. Erdélyi Múzeum, 1913. 249-252. l. - Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 71. skk. - Jakó Zsignond: Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez. Magyar Könyvszemle, 1961. 60-65. l.

3 Leírása: Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473-1600. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971. /A továbbiakban: RMNy I./ 86. sz.

4 Leírása: RMNy I. 100. sz.

neknek épilésére" kiadott ábécés katekizmusa,¹ valamint az említett bibliafordítás kötetei az iskola tanulói számára is tankönyvül szolgáltak. Különösen népszerű volt a Jézus Sirah fia könyvének TÖVISI Mátyás és ESZÉKI SZIGETI Imre tolnai prédikátorok által megküldött fordítása.² A "keresztyén ifjak" oktatására szánt tankönyv darabját GALLEN János könyvkereskedő 1582-ben tizenhat-húsz dénárért árusította.³ Hasonlóképpen elsősorban iskolai használatra készült "A Bölts Salamon királnac könyvei"⁴ között szereplő apokrifus irat, "A bölcsesség könyve" magyar fordítása. Az előbeszéd szerint Salamon írásait főként az ifjak forgatják nagy haszonnal, mert megtanulják belőle az önmérséklést és az engedelmességet.⁵

1 Leirása: RMNy I. 101. sz. - A Heltai által kiadott katekizmusokra l. Enyedy Andor: Magyar református káttéirodalom. Theológiai Szemle, 1928. 120. l. - Súlyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933. 161-163. l.

2 Leirása: RMNy I. 92. sz.

3 Zoványi Jenő: A Jézus Sirah könyve magyar nyelven. In: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. 56-62. l. - Kathona Géza: i. m. 51-52. l.

4 Leirása: RMNy I. 96. sz.

5 Forbély István: i. m. 18. l. - Uő: A Heltai-féle biblia. 212. l.

FRÁTER György halálát követően a reformáció eszméinek terjesztése és gyakorlati érvényesítése kevés ellenállásra talált. 1551-ben a kolozsváriak két prédikátoruk buzdítására a ferences és domokosrendi szerzeteseket kiűzték a városból, kolostorukat - amelyben nem-sokára az iskola talált helyet - felforgatták.¹ Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy HELTAI és elvbarátai a város lakosságának számottevő részét megnyerték az új tanoknak. Az országgyűlési határozatokból nyomon követhető hitelvi harc hullámai átcsaptak az iskola falain is. A kolozsvári intézetből került ki DÁVID Ferenc, aki wittenbergi és frankfurti tanulmányai után előbb beszercei rektorként, majd 1552-ben petresi plébánosként működött.² Ez év vége felé vagy 1553 elején a betegeskedő VIZAKNAI utóda lett az iskola rektori tisztében.³ Raktori tevékenységéről közelebbi adatok nem maradtak

-
- 1 Fabritius Károly: Oklevelek a magyarországi reformáció korából. Történelmi Tár, 1881. 675-676. 1. - Barabás Samu: Erdély történetére vonatkozó regestrák. 1551-1553-ig. Történelmi Tár, 1891. 440. 1. - Jakab Elek: i. m. 2. köt. 70-71. 1. - Karácsony János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. 2. köt. Bp. 1924. 103. 1.
 - 2 Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Bp. 1879. 9-11. 1. - Kanyaró Ferenc: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1906. 5. 1. - Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. 15. 1. - Zoványi Jenő: Cikkek a "Theologiai Lexikon" részére... 93. 1. - Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 87. 1.
 - 3 Beke Antal: A kolosmonostori konvent levéltára. Történelmi Tár, 1898. 166. 1.

fenn. Erejét ekkor a STANCARO elleni harc és az erdélyi protestáns egyház megszervezése osztotta meg,¹ de nagy felkészültsége, erőteljes egyénisége bizonyára az iskolaügyben is éreztette hatását. Valószínű, hogy a quadrivium körébe tartozó teológiai képzés az ő működése idején központi helyet foglalt el az iskolai munkában.

Bármilyen magas színvonalat képviselt is a kolozsvári intézet, a teológiai képzés teljességre vitele az akkori viszonyok között csak külföldön történhetett. A magyar protestáns egyház kimagasló alakjai csaknem kizárólag azok közül kerültek ki, akik valamilyen külföldi egyetemen is megfordultak. Láttuk, hogy a kolozsvári egyház munkásai Wittenbergben fejezték be tanulmányaikat, s e szokás alól MOLNÁR Gergely aligha képezhetett kivételt. Valószínű, hogy hazai tanulmányainak végeztével rövid ideig iskolai tanítóként működött, s megtakarított pénzén vagy a kolozsvári intézet támogatásával jutott el a jóhírű egyetemre, hogy az

¹ Kiss Ernő: i. m. 15-16. l. - Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 351. skk. - Révész Imre: i. m. 87-92. l.

artes septem liberales felsőbb fokozatát és a teológiát hallgassa. Nem lehetetlen, hogy még a tanulmányútja előtt folytatott gyakorlatok során kialakította latin grammatikáját, hiszen Wittenbergből visszatérve itthoni működését közvetlenül e nyelvtan kiadásával kezdte meg.¹

III. WITTENBERGI TANULMÁNYAI

Wittenberg, LUTHER és MELANCHTHON városa a reformáció központja volt. Az első schmalkaldeni háború - amely az V. KÁROLY vezette katolikus tábor győzelmével végződött - az egyetemet is megingatta, de MÓRIC szász választófejedelem 1548. január 8-án kiadott rendelete, az újólag alkalmazott professzorok és MELANCHTHON európai tekintélye ismét talpra állította.² Az augsburgi interimet követően évente mintegy hatszáz-hétszáz tanuló írta be nevét az egyetem anyakönyvébe, míg a vetélytárs lipcsei egyetemre ez idő tájt beirat-

1 Holl Béla: i. m. 380. l.

2 Friedensburg, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917. 255. l.

kozottak száma ennek legfeljebb a felét érte el. Különösen nagyarányú volt a Németország északnyugati vidékeiről és a Magyarországról származó diákok vándorlása.¹

Peregrináló diákjaink kezdettől fogva Wittenberget keresték fel a legszámosabban. MELANCHTHON 1560-ban bekövetkezett haláláig négyszáznegyvenkét magyarországi hallgatója volt az egyetemnek, ettől kezdve a 16. század végéig ötszázhetvenhat,² s közöttük a magyar művelődés olyan jeles személyiségei, mint SYLVESTER János, DÉVAI BIRÓ Mátyás, HELTAI Gáspár, MÉLIUSZ Péter és MOLNÁR Gergely. Ez utóbbi 1554. június 4-én immatrikuláltatta magát Gregorius Molnár³ vagy Gregorius Mónár Ungarus néven.⁴ Együtt érkezett DEBRECENI Balázssal, aki 1561-ben a coetus széniori tisztét töltötte be.

1 Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1502-1977. Hrsg. v. Hans Hübner. Halle, 1977. 20-21. l.

2 Balázs János: i. m. 96. l.

3 Thury Etele: i. m. 2. köt. 6. l.

4 Bartholomaeides, Johannes Ladislaus: Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pestini, 1817. 27. l. - Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. 224. l.

A teológiai fakultáson a régi professzorok közül BUGENHAGEN és MAJOR előadásait volt alkalma látogatni.¹ Johannes BUGENHAGEN - egy hallgató szerint 1554-ben "senex decrepitus" - egészen 1558. április 20-án bekövetkezett haláláig tanított. Az interim ellen Jónás próféta könyve exegézisének ürügyén harcolt, s nagy befolyást gyakorolt tanítványaira a Zsoltárok könyvéről és az evangéliumokról tartott magyarázataival.

Georg MAJOR - akit KÁROLYI Péter a "legjobb tanítómester"-nek nevezett² - az egyetem másik híressége volt. A németül nem tudó külföldi tanulóknak latin nyelven magyarázta a vasárnapi evangéliumi perikópát, s tárgyalta a katolicizmus és a protestantizmus közötti választanokat is.

Valószínű, hogy MOLNÁR Gergely itthon szerzett héber nyelvtudását Johann FORSTER, a neves hebraista

1 A wittenbergi egyetemre l. Friedensburg, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917. 180-294. l. - Paulsen, Friedrich: Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Bd. 1. Leipzig, 1919. 112-121., 218-233. l. - 450 Jahre Martin-Luther-Universität. Bd. 1. Wittenberg 1502-1817. Halle-Wittenberg, 1952.

2 Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. In: A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. 2. Bp. 1967. 478. l.

gyarapította, aki már LUTHER-t is segítette az ótestamentumi iratok fordításában, s Joachim CAMERARIUS be-folyására lett 1539-ben a tübingeni, 1549-ben pedig a wittenbergi egyetem professzora.

FORSTER utódja, Paul EBER 1557 júniusában kezd-te meg héber előadásait. Ezt megelőzően matematikát, asztronómiát és botanikát tanított, s magyarázta PLU-TARKHOSZ és CICERO műveit is. MELANCHTHON távollété-ben a dialektika, katekézis és a történelem oktatá-sát vette át.

A wittenbergi professzorok fiatalabb nemzedéké-hez tartozott Heinrich MÜLLER, aki Wittenbergben foly-tatott tanulmányai után 1554. július 7-től vett részt a bölcsészeti fakultás munkájában s főként a keleti nyelvek területén működött. Az ifjabb Caspar CRUCIGER 1556-ban a bölcsészet magisztereként OVIDIUS "Metamor-phoses" és CICERO "De officiis" című műveit magyaráz-ta, a következő évben pedig a költészet tanára lett.

A wittenbergi egyetem legjelentősebb professzo-ra Philipp MELANCHTHON volt. Bár LUTHER inspirációjá-ra 1525-től bekapcsolódott a teológiai kar munkájába, mégis 1560. április 19-én bekövetkezett haláláig meg-maradt a humanista tanulmányok középpontjába állított

görög nyelv tanárának.¹ Előadásai, beszédei és disputációi azonban csakhamar szétfeszítették e diszciplína kereteit. Számbavételükkel széleskörű oktatói tevékenységének csupán a háttérét rajzolhatjuk meg.

A görög költők sorában HOMÉROSZ, HÉSZIODOSZ, PINDAROSZ, THEOKRITOSZ, THEOGNISZ, SZOPHOKLÉSZ, EURIPIDÉSZ és ARISZTHOPHANÉSZ műveit, a prózairók sorában THUKÜDIDÉSZ, AISZKHINÉSZ, DÉMOSZTHENÉSZ, ISZOKRATÉSZ és PLUTARKHOSZ alkotásait magyarázta. A latin szerzők közül OVIDIUS-t, HORATIUS-t, QUINTILIANUS-t, LIVIUS-t, valamint a szónok és filozófus CICERO-t állította előadásainak középpontjába.² Művelte a dialektikát, retorikát és az arisztotelészi alapokon álló etikát, s bár maga a természettudomány ágaiban nem volt képes elmélyülni, képviselőinek - elsősorban PTOLEMAIOSZ-nak - ismerője volt. Nagy befolyást gyakorolt hallgatóira beszédeivel és deklamációival, melyek történelmi, földrajzi, természettudományi és csillagászati tárgyak mellett orvosi és jogi kérdésekkel is foglalt

1 Friedensburg, Walter: i. m. 218. l.

2 Hartfelder, Karl: i. m. 555-566. l.

koztak.¹ Irodalmi tevékenysége szoros kapcsolatban állt előadásaiival. A kollégiumokon szereplő görög és latin szövegeket nyomtatásban tette hozzáférhetővé hallgatói számára, grammatikai, retorikai és dialektikai tankönyvei pedig hosszú ideig a legnépszerűbbek közé tartoztak.

"Ez a Philep, akinél bölcsőbbet nem lát a nap"² mint pedagógus áldásos hatást gyakorolt a magyarországi reformáció iskolai szervezetére és oktatásügyére is. Magyar tanítványainak száma négyszázra ment, s köztük volt található a hazai reformáció csaknem valamennyi vezéralakja. S ha nem ápolhatott is mindenki oly bizalmas baráti kapcsolatot a wittenbergi praeceptorral, mint DÉVAI BIRÓ Mátyás, STÜCKEL Lénárt vagy GYALUI TORDA Zsigmond, bizonyos, hogy nagyon sokan kaptak tőle egész életükre szóló indítást.³

1 Friedensburg, Walter: i. m. 218. l. - Stern, Leo: Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Melanchthon-Festgabe 1960. Halle, 1960. 50-59. l.

2 Székely István: Chronica az vilagnac yeles dolgairol. Krakko, 1559. 229. l. Idézi Útvös Péter: Adalék a felvilágosult gondolkozás előtörténetéhez. Vázlat Philipp Melanchthonról. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Sectio Philosophica, 1975. 69. l.

3 Borzsák István: i. m. 445. l. - A magyarországi Melanchthon-recepcióra l. még Fraknói Vilmos: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874. - Stromp László: Magyarország és Melanchthon. Üsvény, 1917-1920. 97-114. l. - Bucsay Mihály: A magyar reformátusok és Wittenberg. Református Egyház, 1955. 182-183. l. - Balázs János: i.

Az "Elementa grammaticae latinae" című tankönyvre mint a hazai Melanchthon-recepció fontos állomására csak a közelmúltban hívta fel kutatásunk a figyelmet. Szerzője egyház- és irodalomtörténeti szerepének értékelésére azonban mindmáig nem került sor, noha SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, KÁROLYI Péter és FÉLEGYHÁZI Tamás mellett egyik kimagasló egyénisége volt annak a melanchthoni humanizmusnak, melynek szellemében a magyar reformáció oktatásügye kialakult. Jól tudták ezt a kortársak, hasonlóképpen MOLNÁR 17. századi kiadói, s nem volt ismeretlen e tény BOD Péter előtt sem, aki a kolozsvári iskola kapcsán a következőket jegyezte meg: "Hic docuit eximius vir Gregorius Molnár, qui in Academia Vitebergensi... moram traxit, Philippique Melanchthonis institutioni arctius adhaesit."¹

m. - Sólyom Jenő: Melanchthonforschung in Ungarn. In: Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung. Münster, 8-13. August 1960. Hrsg. v. Vilmos Vajta. Göttingen, 1961. 178-188. l. - Kovács Endre: Melanchthon und Ungarn. In: Philipp Melanchthon 1497-1560. Bd. 1. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963. 261-269. l.

¹ Bod, Petrus: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. 3. 417. l.

A wittenbergi egyetemen tanuló magyar társulat 1555. június 24-én állandó szervezetet alakított, amelynek előmunkálatai már 1554-ben, MOLNÁR beiratkozásának évében megkezdődhettek.¹ Célja volt az önszegély és a nemzeti összefogás biztosítása, a tudományos önképzésben való támogatás, illetve az egyetemi és az egyházi hatóságokkal való kapcsolat fenntartása. A krakkói magyar burza mintájára alapított Sanctissimus vagy Inclytus Nationis Ungaricae Coetus-ban ettől kezdve állandóan volt tiz-húsz magyar tanuló, akik ilyenformán tanulmányi, szociális és konfesszionális közösséget képeztek. E közösség melegágya lett a helvét irány terjedésének, minthogy a belőle visszatértek nagyobb része ennek szolgálatába állt.²

Ez a konfesszionális betájoltság semmiképpen nem jelenti azt, hogy az újonnan alapított coetus tagjai helvét irányúak voltak, sem pedig azt, hogy a társa-

1 A wittenbergi magyar coetus történetére l. Fraknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 290. l. - Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Bp. 1932. - Uő: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak idegen nyelvismerete a XVI. században. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1934. 1-11. l. - Szabó, Géza: i. m. - Bucsay Mihály: i. m.

2 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. 359. l.

ságot kálvini szellemben szervezték meg. S. SZABÓ József, BUCSAY Mihály, KATHONA Géza s mások szerint MOLNÁR Gergely és tanuló társai ez időben a helvét felfogást követték.¹ E régóta kísértő nézet cáfolatául csak annyit jegyzünk meg, hogy MOLNÁR itt tartózkodása idején mindvégig lutheránus maradt, sőt külföldi tanulmányútjáról hazatérve, 1558-tól a még határozottan lutheri irányú kolozsvári iskola rektori tisztét töltötte be. Mint látni fogjuk, 1559 tavaszán, HELTAI és DÁVID átállítását megelőzően sodródhatott a helvét irány felé.²

Következésképpen elfogadhatatlanok azok a kísérletek, melyek a feltételezett helvét egység megteremtőjét Georgius Gallus /KAKAS/ Gallipaganus,³ il-

1 Loesche, Georg - S. Szabó József: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Függelék. S. Szabó József: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen, 1912. /A továbbiakban: Loesche - S. Szabó/ 143-145. l. - Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945. 35-36. l. - Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. In: A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. 2. Bp. 1967. 114. l.

2 Botta István: i. m. 97-99. l.

3 Loesche - S. Szabó: i. m. 144. l.

letve SZEGEDI Gergely személyében keresték.¹ BUCSAY Mihály - egyebek között - SZEGEDI előzetes genfi tanulmányútjára hivatkozott. Itt csak röviden utalunk arra, hogy BOD Péter szerint a wittenbergi tanulmányok előtt MOLNÁR Gergely is eljutott a délnémet és a svájci reformáció képviselőihez. Közlését azonban később módosítanunk kell.

Téves következtetések származtak abból a feltetelezésből is, mely szerint MELANCHTHON úrvacsoratanában a kálvini közvetítő irány pozíciót foglalta el, s ez elősegítette tanítványai helvétizálódását. Tény az, hogy MELANCHTHON haláláig megmaradt a lutheri úrvacsoratan mellett,² s legfeljebb a hitvallási ellentétek kiélezésétől óvakodó tanítása egyengette a másik fél felé a járható utat. A wittenbergi magyar társulat tagjai a maguk itthon vallott középirányú úrvacsoratanát nem tanulhatták tőle,³

1 Bucsay Mihály: i. m. 35. 1.

2 Bucsay Mihály: i. m. 27-30. 1. - Botta István: i. m. 151-161. 1.

3 Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. 7. 1. - Bucsay Mihály: A reformátorok úrvacsoravítái. Sárospatak - Budapest, 1942. 18-20. 1. - Uő: Szegedi Gergely debreceni reformátor... 28. 1. - Botta István: i. m. 30-31. 1.

jóllehet hazánk a helvét szellemű reformáció megerősítését Németország felől kapta. S ennek elsőrendű közvetítője a diákcoetus volt.¹

A "politia nostra sanctissima"-nak és "ecclesia Hungarica"-nak is nevezett coetus tagjai az egyházfegyelmet gyakorolták. Első széniorukká az említett Georgius Gallus /KAKAS/ Gallipaganust tették meg, "qui-que multos iam annos in Academia Vitebergensi vixerat"² s aki már 1536-ban Krakkóban is hasonló tiszteletöltött be. A szervezet megalapítása idején MOLNÁR Gergelyen kívül még legalább tizenhat magyar tanuló tartózkodott Wittenbergben.³ Érdeemes némelyikükkel közelebbről megismerkednünk: a reformáció alapvető korszakának számos kiemelkedő egyénisége került ki kö-

1 Nagy Kálozi Balázs: i. m. 477. l.

2 Lascovius Monedulatus, Petrus: De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus. Wittenberg, 1585. 6verso l.

3 "Quibus legibus conscribendis interfuerunt hi sequentes: Georgius Kakas Senior, Simon Osdolanus, Johannes Vitus Balsaratus, Matthias Tsabai, Gregorius Molnar, Paulus Thuri, Franciscus Czegledi, Paulus Szentbenedeki, Johannes Tsengeri, Stephanus Basilius Claudiopopolitanus... Valentinus Crispus, Georgius Möd, Basilius Smigmatopoeus Debrecinus, Georgius Tordensis, Andreas Tordensis, Basilius Raczkevi, Caspar Horvat." Vö. Szabó, Géza: i. m. 22. l.

zülük, ugyanakkor MOLNÁR wittenbergi magyar környezete az ő tudományos fejlődése szempontjából döntő fontosságú lehetett.

BALSARÁTI VITUS János 1555 nyara tájától KAKAS György utódja volt a coetus széniori tiszteben. 1557-ben a bolognai, majd a padovai egyetemre látogatott el, mely utóbbin orvosdoktori tanulmányokat folytatott. Wittenbergből Olaszországba átutazóban Conrad GESSNER zürichi orvosnál szállt meg és BULLINGER házában is vendégeskedett. Valószínű, hogy útjáról az ebben az időben Svájcban tartózkodó MOLNÁR Gergely is értesült.¹

Érdekes alakja volt MOLNÁR környezetének az 1555. március 5-e óta ott tartózkodó RÁKÓCZI Márton túróci diák, aki Wittenbergből kapcsolatot tartott fenn Conrad HUBERT strassburgi lelkésszel, BUCER titkárával, s annak "Christias" című, kéziratban maradt énekgyűjteménye számára két latin nyelvű verset kül-

1 Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 25-26. 1. - Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. In: A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. 2. Bp. 1967. 75. 1.

dött. A strassburgi HUBERT és RÁKÓCZI Márton között közvetítő személy a peregrináló tanulótársak egyike lehetett.¹

1555. április 13-án lépett a hallgatók közé THURI FARKAS Pál, utóbb a coetus ötödik széniora, a KÁLVIN "Institutio"-ját magasztaló disztichon szerzője. Hazatérte után 1556-tól a tolnai, 1558-tól a sárospataki iskola rektoraként működött, a MOLNÁR-ral fenntartott barátsága azonban nem szakadt meg. 1556-ban üdvözlő verset írt annak Kolozsvárt kiadott latin grammatikája mellé.²

KOLOZSVÁRI FODOR /Crispus/ Bálint 1555. június 5-e óta időzött Wittenbergben. GYALUI TORDA Zsigmond ajánlotta mint rokonát MELANCHTHON-nak 1555. március 14-én írt levelében, azt is kérve, hogy gyámoltja MELANCHTHON magánelőadásait hallgathassa.³ MOLNÁR Gergellyel és a kolozsvári iskolával való kapcsola-

1 Bucsay Mihály: Rákóci Márton latin hymnusa a strassburgi Szt. Tamás Levéltárban. Egyháztörténet, 1943. 110-113. l. - Uő: Szegedi Gergely debreceni reformátor... 34-35. l.

2 Zoványi Jenő: i. m. 481. l. - Kathona Géza: i. m. 39. l.

3 Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 11. Szerkeszti Zsinka Ferenc. Bp. 1927. 52. sz.

táról később részletesen beszélünk.

Ezeknek az ifjú tudósoknak a sorához tartozott MOLNÁR Gergely, aki wittenbergi tanulmányainak befejezésével 1556-ban érkezett haza, legalábbis a későbbi kiadások előszavai és a korábbi bibliográfiák utalásai szerint ebben az évben jelent meg Kolozsvárt latin grammatikája.¹ Az 1556 körüli hazatérést igazolja az a tény is, hogy ő volt THURI FARKAS Pál tolnai rektorként írt körlevelének egyik címzettje.² Mivel 1554 nyarán iratkozott be a wittenbergi egyetemre, három félévig tartózkodott itt, ami megfelel a magiszteri grádus előkészületi idejének. A kolozsvári városi jegyzőkönyv tanúsága szerint e fokozatot ténylegesen elérte.

1 Bod Péter: Magyar Athenás. 180. l. - Horányi, Alexius: i. m. Pars 2. 655. l. - Benkő, Josephus: i. m. Tom. 2. 347. l. - Cornides, Daniel: Etwas von den Buchdruckereien des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts in Ungern und Siebenbürger. Ungrisches Magazin, 1787. 453. l. - Trausch, Joseph: Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen. Bd. 1. Kronstadt, 1868. 302. l. - RMK II. 72. sz.

2 Budai Ézsaiás: i. m. 2. köt. 104. l. - Bucsay Mihály: Thuri Farkas Pál körlevele. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. 3. Bp. 1973. 920. l.

IV. HAZATÉRÉSE, STRASSBURGI ÉS SVÁJCI UTJA

Első életrajzirói feltételezték, hogy a latin nyelvtan kiadásával kezdődött működése a kolozsvári iskolában.¹ Ezt az adatot az újabb irodalom is átvette.² A városi jegyzőkönyv azonban arról emlékezik meg, hogy BASILIUS István, az iskola rektora 1558. január 26-án vezette be MOLNÁR Gergely magisztert a konzisztóriumba.³ A két adaton már FEKETE Mihály megütközött. Van olyan vélemény, amely MOLNÁR hazatérésének idejét 1557 végére helyezi, s így a későbbi kolozsvári rektor tanulótársa lett volna MÉLIUSZ Péternek és KÁROLYI Gáspárnak.⁴ Ennek mind a latin grammatika kiadásának, mind a Thuri-féle levél megírásának körülményei ellene mondanak. MOLNÁR Aladár szerint "nem lehetetlen, hogy Molnár G. vagy már a lectorul megvá-

1 Molnár Aladár: i. m. 589. l. - Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 9. köt. Bp. 1902. 185. l. - Török István: i. m. 1. köt. 10. l.

2 Ötvös János: Egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből. Egyháztörténet, 1959. 291. l. - Holl Béla: i. m. 380. l. - RMNy I. 136. sz. - Tóth István: Múzsák fellegvára. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája. Bukarest, 1977. 50. l.

3 Fekete Mihály: i. m. 10. l. - Jakab Elek: i. m. 2. köt. 107. l. - Gál Kelemen: i. m. 1. köt. 10. l.

4 Bucsay Mihály: i. m. 32-33., 111. l. - Kathona Géza: i. m. 115. l.

lasztása előtt volt egyéb minőségben az iskolánál alkalmazva, vagy hogy egyáltalán alkalmaztatása előtt kinyomatta nyelvtanát".¹ Minden bizonnyal ez utóbbiról van szó, a rendelkezésünkre álló adatok legalábbis ezt igazolják. A kérdés így is válaszra vár: hol töltötte MOLNÁR Gergely 1556 és 1558, Wittenbergből hazatérte és lektorrá választása között az időt?

Valószínűleg rövid ideig Kolozsvárt tartózkodott, ahol a lutheránus magyarságnak előbb Francesco STANCARO, majd KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Márton tanai ellen folytatott küzdelme határozott állásfoglalásra készítette. Az előbbi 1553 tavaszán érkezett Kolozsvárra, s miután a Krisztus közbenjárására vonatkozó, nesztoriánus jellegű nézetét az 1554-1555-ben tartott óvári, tályai és széki zsinatok elítélték, DÁVID Ferenc és HELTAI Gáspár írásban is argumentált ellene.² DÁVID, aki az akkor még alsóbbrendűnek tekintett rekto-

1 Molnár Aladár: i. m. 589. l.

2 Lampe - Ember: i. m. 107., 684-685. l. - Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 17-26. l. - Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 351. skk. - Révész Imre: i. m. 90-92. l.

ri tisztében is oly kimagasló tehetségének adta tanújelét, hogy közkivánatra kellett éppen neki fellépnie a lutheránus papok védelmében,¹ 1555. október 6-án főpapi állást foglalt el Kolozsvárt.² Ebben a minőségben szállt sikra a szakramentáriusok "antesignanus"-a, KÁLMÁNCSEHI ellen, kinek az úrvacsora lényegére és a szertartásokra vonatkozó felfogása számos hívőben támasztott az eddig ismert tanokkal szemben kétségeket.³ El kell vetnünk tehát azt a nézetet, mely szerint DÁVID Ferenc 1552-től 1557-ig forgolódott a kolozsvári iskola rektori tisztében, s csak magyar lutheránus püspökké való megválasztását követően adta át helyét a wittenbergi és jénai egyetemet megjárta BASILIUS Istvánnak, ki már lektori feladatokat látott el azelőtt.⁴ E rektorváltás - mint láttuk - már 1555 őszén bekö-

1 Zoványi Jenő: i. m. 354. l.

2 Botár Imre: Egykorú krónika Dávid Ferencről. Unitárius Élet, 1949. 1. l. - Uő: Ujabb adatok Dávid Ferenc életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 337. l.

3 Loesche - S. Szabó: i. m. 139-142. l. - Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. 30. skk. - Révész Imre: i. m. 104-108. l.

4 Fekete Mihály: i. m. 7., 8-9. l. - Török István: i. m. 8. l. - Gál Kelemen: i. m. 1. köt. 10. l. - Mészáros István: i. m. 79. l.

vetkezett. BASILIUS 1558-ig terjedő hároméves működése során feltehetően VIZAKNAI és DÁVID szellemében készítette fel növendékeit a reformáció küzdelmeire. Az új eszmék terjedése sok feladattal terhelte szolgálátát, s ezért kapóra jött, amikor 1556-ban segítségére érkezett MOLNÁR Gergely. Nekik, valamint a korábbi prédikátorok helyébe lépő ESZENYI Gervasiusnak, DERESKEI Mihálynak és másoknak nem csekély részük lehetett abban, hogy 1556-ban a ferences és domokosrendi szerzeteseket végleg elűzték, a kolostorok képeit és szobraikat tűzre vetették, majd a fölösleges oltárokat valamennyi templomból eltávolították.¹ MOLNÁR ezenfelül kiadta latin grammatikáját, s joggal feltételezhetjük, hogy MELANCHTHON 1556-ban HOFFGREFF műhelyében megjelent nyelvtanát² is ő rendezte sajtó alá. Ennek mintájául ugyanis nem a korábbi brassói kiadás, hanem Jakob MOLTZER átdolgozásának Joachim CAMERARIUS gondozásában 1552-ben megjelent lipcsei vál-

1 Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. 74. l. - Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. 1. köt. Bp. 1904. 90. l. - Karácsony János: i. m. 2. köt. 103. l.

2 Leírása: RMNy I. 135. sz.

tozata szolgált, melyet az ifjú tudós wittenbergi tanulmányai során bizonyára maga is haszonnal forgatott. Határozott tankönyvkiadói programja egyszersmind fegyvertényül szolgált STANCARO ellen, aki MELANCHTHON-t mint "ter miserum grammaticum" kisebbitette,¹ s kinek véleménye szerint "unum Petrum Lombardum plus valere quam C Lutherus, CC Melanchthones, CCC Bullingerus, CD Martyres, et D Calvinos".²

MOLNÁR Gergely Wittenbergből visszatérve kapcsolatba lépett a hazai reformáció képviselőivel. Különösen a Tolna és Kolozsvár egyházi és iskolai élete között fennálló összeköttetés bizonyult gyümölcsözőnek.³ THURI FARKAS Pál tolnai rektorként már 1556-ban üdvözlő verset írt MOLNÁR latin nyelvtana mellé, s megküldte Kolozsvárra "Idea christianorum Hungarorum" című körlevelét⁴ is, hogy a török hódoltságban lakó

1 Horváth János: i. m. 358. 1.

2 Haner, Georgius: i. m. 223. 1. - Lampe - Ember: i. m. 107. 1.

3 Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. 27-29. 1.

4 A Bocatius-féle kassai kiadás leírása: RMK II. 355. sz. A Szenczi Molnár-féle oppenheimeri kiadás leírása: Szabó Károly - Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár. 3. köt. 1-2. Bp. 1896-1898. /A továbbiakban: RMK III./ 1174. sz. Szövegkiadása és magyar fordítása: Kathona Géza: i. m. 61-70. 1. - Bucsay Mihály: Thuri Farkas Pál körlevele. 915-920. 1.

keresztény magyarok életéről tájékoztassa barátját.¹

MOLNÁR életének következő biztos adata 1558. január 26-a, a kolozsvári konzisztóriumba való bevezetésének napja. Hol töltötte az előző, 1557-es évet? Fényt vet erre BOD Péter "Historia Hungarorum Ecclesiastica" című munkájában közölt életrajza. Mivel ezt az iskola- és egyháztörténeti kutatások szempontjából is fontos tudósítást a szakirodalom mindmáig figyelmen kívül hagyta, az alábbiakban részletesen foglalkozunk vele.

BOD Péter művének abban a fejezetében, amelyben a kolozsvári iskola történetét tárgyalja, MOLNÁR Gergelyről a következőket mondja el:

"Hic docuit eximius vir Gregorius Molnár qui in

1 "Veritas hujus scripti manifesta est. Similiter scripsi, etiam ad nostrum Molnár; quae Epistola in multas Urbes et Oppida Transylvaniae perlata est, et multis Magnatibus persvasit, ut filio Regis Johannis auxilia denegarent." Érti Molnár Gergelyt, a kolozsvári iskolarektort, Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzete szerint. Vö. RMK III. 1174. sz. 11. l. - Budai Ézsaiás: i. m. 2. köt. 104. l.

Academia Vitebergensi, postquam apud Argentinenses ac Helvetos studiis, ex consuetudine Transylvanorum istius aevi, operam dederat, aliquamdiu an. 1553 moram traxit, Philippique Melanchtonis institutioni arctius adhaesit. Reversus in Transsylvaniam in Gymnasio Kolosvariensi Lector creatus, institutioni iuventutis summo studio incubuit. Edidit ibidem brevem quandam Grammatices synopsis, Typis Casparis Heltai an. 1556. Quae ad nostra usque tempora in omnibus fere Transyl. et Hungariae scholis pro norma discentibus fuit proposita. Defendebat in materia Sacramenti Argentinensium Helvetiorumque sententiam acerrime. Evenitque exinde ut paulo inclementius iudicium de eo tulerint scriptores Transylvani Saxonum partibus addicti. Fuit vir Linguarum peritus, acris ingenii ac profundae eruditionis. At brevis aevi; anno enim 1558 in vivis esse desiit".¹

BOD szerint tehát MOLNÁR nemcsak Wittenbergben folytatott tanulmányokat, hanem felkereste a délnémet

¹ Bod, Petrus: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. 3. 417. l.

és a svájci szellemi központokat is.¹ Hogy megfordult-e az említett helyeken, vagy csupán "in materia Sacramenti" megfogalmazott véleményét eredeztette a történetíró egy feltételezett strassburgi és svájci látogatásból, az adatok hézagossága miatt nehezen dönthető el. Neve az egyetemi anyakönyvekben nem fordul elő, bizonyos egybevetések alapján azonban következtetni lehet 1557 körüli peregrinációjának hihető voltára.

Ezekben az években a Wittenbergben tanult s ott a reformáción belüli teológiai ellentétekkel megismerkedő magyar diákok közül többen keresték a személyes érintkezést a helvét irányú reformáció vezéralakjaival. BALSARÁTI VITUS János 1557-ben Olaszországba útutazóban Conrad GESSNER zürichi orvosnál

1 Erre céloz munkájának egyéb fejezeteiben is: "Claudiopolitanos in Transylvania tempestive Reformationi locum dedisse palam est ex schola, quam insignem ad Juventutis scholasticae institutionem erexerant. In qua docuit Gregorius Molnár eximius Litterarum restaurator, postquam ex Academiis exoticis redux Gymnasio Rector est datus, vir Latine Graeceque egregie doctus et omni politiori literatura varie excultus". Vö. i. m. Tom. 1. 179. l. - "Molnár Gregorius. Reversus ex Academiis in Transylvaniam factus est Scholae Reformatae Claudopolitanæ Rector et lector". Vö. i. m. Tom. 1. 257. l.

szállt meg és BULLINGER házában is vendégeskedett.¹ 1556 márciusa óta tartózkodott Wittenbergben KÁROLYI Gáspár, aki 1557 nyarán innen ment Strassburgba, majd a svájci egyetemekre.² Velük egyidőben SZEGEDI Gergely debreceni lelkész is megfordult Genfben. Bizonyára KÁLVIN tekintélye, semmint az egyetem alapítása előtt fennálló középfokú Rive-kollégium vonzotta őt oda.³ Érdekes kapcsolatba került Strassburggal MOLNÁR wittenbergi tanuló társa, RÁKÓCZI Márton, aki Conrad HUBERT "Christias" című énekgyűjteménye számára latin költeményeket küldött.⁴ 1557-ben indult külföldre GÖNCZI KOVÁCS /Fabricius/ György, később a tiszántúli egyházkerület püspöke.⁵ Talán már ekkor felkereste azokat az olasz, német és francia egyetemeket, melyeken 1560 után összesen nyolc esztendőt

1 Zsindely Endre: i. m. 75. l.

2 S. Szabó József: Tudományos peregrináció a reformáció korában. Protestáns Szemle, 1938. 327. l. - Uő: Károlyi Gáspár élete és munkássága. In: Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1940. 7. l.

3 S. Szabó József: Kálvin és a magyar reformátorok. Protestáns Szemle, 1909. 159. l. - Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp. 1946. 45. l.

4 Bucsay Mihály: Rákóci Márton latin hymnusa... 110. skk.

5 Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 160-161. l.

töltött.

Valószínű, hogy e - jórészt a helvét tanok magyarországi terjedésével összefüggő - peregrinációs hullám MOLNÁR Gergelyt is magával sodorta. Életében az 1557-es év kitöltetlen, s így elérhet benne egy ilyen tanulmányút. BOD Péter ugyan jóval korábban, a wittenbergi tartózkodás elé helyezi annak idejét, de erre alighanem David HERMANN kéziratossá tett művének a MOLNÁR halálára vonatkozó téves adata¹ készítette. A reformáció irányai között tájékozódni igyekvő diák Kolozsvárra visszatérve MELANCHTHON tanításában és közvetítő magatartásában talált nyugalmat, útja azonban magyarázatot adhat gyors, DÁVID és HELTAI átállását is megelőző helvét fordulatára.

Ennek legvalószínűbb időpontja 1559 tavasza, MOLNÁR rektori működésének második esztendeje. Irányváltóztatását követően hamarosan a helvét tanok hivei közé tartozott valamennyi kolozsvári lelkész, a régebbi időtől fogva szakramentárius hajlandóságú papok

1 Bod, Petrus: i. m. Tom. 1. 392. 1.

egész csoportja és számos nemes. DÁVID Ferenc még lutheránus püspöki tisztjéről is lemondott, hogy függetlenül szentelhesse oda magát az új felfogás hirdetésének. "Addidit illi stimulum - mondja Christian SCHESAËUS - ut ad eam partem inclinaret Georgius /!/ Molnarus, Claudiopolitanae scholae rector, excellenti ingenio et eruditione haud vulgari praeditus".¹ Antonio POSSEVINO szerint "come nell' Ungheria il Calvinismo andava serpendo, essendo stati chiamati a Kolozsvár un certo Luca di Agria per predicante, et un Gregorio Molnár per rettore della scuola, amendue Calvinisti, costoro fecero che Francesco David non solo lasciasse il Luteranesimo, ma che insieme in pubblico lo detestasse et abiurasse".² KOPÁCSI István, MÉLIUSZ Péter, HELTAI Gáspár, DÁVID Ferenc és MOLNÁR Gergely 1559. augusztus 18-án már együtt vettek részt a nagyváradai értekezleten, melynek célja tanításbeli egysé-

1 Teutsch, Georg Daniel: i. m. 242. l. - Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 41. l. - Uő: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. Néptanítók Lapja, 1884. 252. l.

2 Possevino, Antonio: Transilvania. Kiadja Veress Endre. Bp. 1913. 95. l.

gük, egységes magatartásuk kidolgozása volt.¹

V. A KOLOZSVÁRI ISKOLA ÉLÉN

1. Az intézet újraalapítása

A 16. század második felétől a töröktől nem háborgatott városok iskoláinak élete ismét felfelé ivelt: a reformáció új felvirágzás felé indította mind a városi-plébániai, mind pedig a humanista városi iskolákat.² Az 1556. november 25-re összehívott országgyűlés megállapodott abban, hogy a királyné - miután elintézte a káptalanok ügyét - Marosvásárhelyen és Kolozsvárt tudományos iskolát állíttat fel, "in quibus juvenus recte doceatur".³

A megszűnt kolostorok épületeinek felhasználá-

1 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 383. skk. - Révész Imre: i. m. 113. l. - Botta István: i. m. 166. l.

2 Mészáros István: i. m. 78. l.

3 "Provisum etiam est, suffragiis publicis, omnium statuum, ut nos, perfectis negotiis capitulorum non dedignaremur curam idoneam ultro suscipere, ut scholae erigantur literariae, in quibus juvenus recte doceatur, praesertim in claustro Colloswariensi et Vásárhelyensi". Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerkesztette Szilágyi Sándor. 2. köt. Bp. 1876. 60. l. - Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. 1. köt. Bp. 1881. 109. l. - Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. 103. l.

sáról az 1557. február 6-15-i gyulafehérvári részgyűlés hozott újabb határozatot. A rendek - tekintettel arra, hogy az ifjúság tanításának elhanyagolása miatt a műveletlenség nap mint nap fokozódik - "pio ducti zelo publicis usibus et ornamentis sanctissime consu- lere volentes supplicarunt Maiestati Reginalj, quod quoniam capitulares publico regnicolarum statuto e- recti sunt et secta monachorum explosa est, dignetur sua Maiestas Reginalis certa loca videlicet claustra monachorum pro gimnasijs sew scholis in quibus juuen- tus per viros doctos et linguarum peritos pie et in solidum jn omni disciplinarum genere erudiatur, cle- menter deputare. Quorum supplicacionis habita benigna racione Maiestas sua claustra monachorum duobus jn lo- cis unum jn oppido Wasarhel et unum e duobus jn ciui- tate Coloswariensi fundatis, quod commodius visum fu- erit, clementer in hunc usum deputare dignata est".¹

Az 1557. június 1-re Tordára összehívott or-

¹ Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 2. köt. 74-75. l.
- Zsilinszky Mihály: i. m. 1. köt. 110-111. l. - Ja-
kab Elek: i. m. 2. köt. 105. l.

szággyűlés az egyik tanintézet helyéül Kolozsvárt a domokosrendiek kolostorát jelölte ki, a tanulók támogatására pedig évi száz forint segélyt szavazott meg.¹ Ekkor kapta meg az iskola a Kolozsvár területe dézsmanegyedének négyötödét, amit 1562. szeptember 1-én JÁNOS ZSIGMOND is megerősített.² 1557-ben a város támogatása sem maradt el, ugyanis FODOR István bíró a domokosrendi szerzetesek kertjét az iskolának

1 "Porro diu multumque domini regnicolae institerunt postulantes a nobis claustra monachorum in scholas literarias et loca studiosorum conuertj vbi iuventus ipsa piorum preceptorum opera recte institueretur et tribus locis studium erigi postularunt in ciuitate nostra Coloswar in claustro dominicanorum, in Wasarhel claustro Franciscanorum et Waradini claustro omnium sanctorum: nos itaque cum studia pia primum in laudem dej, deinde in vsum publicum regni florere cernamus, clementer annuimus scholas illis tribus locis erigi tamen, vt Varadini relinquerentur duo claustra quorum in altero monachi nigri in altero grisei tuto inhabitarent. Et quoniam suffragio publico subsidia et anni proventus ad illas scholas per nos applicari petebantur, itaque in Coloswar scholae et studiosorum sustentacioni statuimus dare florenos centum". Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 2. köt. 79. l. - Zsilinszky Mihály: i. m. 1. köt. 112. l. - Jakab Elek: i. m. 2. köt. 105-106. l.

2 Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 2. rész. Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Bp. 1879. 9-10. l. - Uő: Kolozsvár története. 2. köt. 106., 166. l. - Török István: i. m. 1. köt. 8. l.

adományozta.¹

2. Basilius örökében

Az újraalapított tanintézet megszilárdításának feladatát MOLNÁR Gergely örökölte, kinek 1557 végére tehető hazaérkezése szerencsésen találkozott a magasan képzett, "docti et linguarum periti" munkaerők beállítására vonatkozó programmal. Életének fontos állomása ez, hiszen azokban az iskolai és vallási eseményekben, amelyeknek hamarosan ő is résztvevőjévé válik, Kolozsvárnak központi jelentősége van. A városi tanács jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy BASILIUS István, az iskola rektora 1558. január 26-án vezette be MOLNÁR Gergely magisztert a konzisztóriumba.² JAKAB Elek szerint "valószínű, hogy utóbbi ekkor lépett be az első helyett annak rectori állomásába". MOLNÁR azonban egyelőre lektori feladatokat látott el, s csak ez év tavaszán vette át az iskola vezetését a magyar prédikátori állásba távozó BASI-

1 Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Szerkesztette Jakab Elek. 1. köt. Buda, 1870. 389-390. l. - Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. 90-91. l.

2 Fekete Mihály: i. m. 9. l. - Jakab Elek: i. m. 2. köt. 107. l. - Molnár Aladár: i. m. 589. l. - Gál Kelemen: i. m. 1. köt. 10. l.

LIUS-tól.¹ Az új tanító munkábaállításának időpontja általában a téli időszak vége, április 24-e, Szent György napja volt a reformátusoknál.²

A tanítványok egyenletes színvonalú oktatását a MOLNÁR oldalán fungált lektorok biztosították. A városi tanács és a centumvirátus 1558. május 28-án hozott határozata szerint mivel DÁVID Ferenc plébános azt kívánta, hogy a kolozsvári bíró fiát, FODOR Bálintot alkalmazzák az iskolában lektornak, a plébános vizsgálja meg képzettségét: ha kielégítőnek találja, legyen lektorra. S ha rajta kívül még két vagy három személyt találnak, aki lektorságra alkalmas, meg kell fogadni, és a plébános fizesse őket a negyed jövedelméből.³

KOLOZSVÁRI FODOR /Crispus/ Bálint MOLNÁR tanuló társa volt a wittenbergi egyetemen.⁴ GYALUI TORDA

-
- 1 Zoványi Jenő: A Basilius Istvánról szóló adatok igazí eredménye. Keresztény Magvető, 1936. 221-224. l. - Uő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 35. l.
 - 2 Mészáros István: Népoktatásunk 1553-1777 között. Bp. 1972. 35. l.
 - 3 Fekete Mihály: i. m. 10. l. - Jakab Elek: i. m. 2. köt. 107. l.
 - 4 Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melancthon haláláig. 225. l. - Thury Etele: i. m. 2. köt. 6. l.

Zsigmond ajánlotta mint rokonát MELANCHTHON-nak 1555. március 14-én irt levelében, azt is kérve, hogy gyámoltja MELANCHTHON magánelőadásait hallgathassa.¹ Vajon mi adhatott okot az "eruditio"-ját illető óvatosságra? A magyarázatot alighanem FODOR konfesszionális elhajlásában kell keresnünk.

Ismert az a tény, hogy KÁLMÁNCSEHI SÁNTA Márton 1557 januárjában "in Transylvaniam transiens junctis Lud. Szegedini, Laurentii Perek et Valentini Crispi Colosvariensis Pastoris Ecclesiae Tordensis studiis, Reformatae Ecclesiae causam in illis quoque oris strenue asseruit".² Az akkor még tordai prédikátorként³ működő FODOR a helvét tanok hívéül szegődött, mert az 1557. június 13-i kolozsvári hitvitán a többségben lévő lutheránusok elítélték KÁLMÁNCSEHI, SZEGEDI Lajos

1 Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 11. 52. sz.

2 Lampe - Ember: i. m. 107. l. - Haner, Georgius: i. m. 227-228. l. - Budai Ézsaiás: i. m. 2. köt. 124-125. l. - Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 308. l.

3 Zoványi Jenő: i. m. 308. l.

és FODOR Bálint református tanítását.¹ Ez utóbbi valószínűleg elkísérte mesterét az ugyanezen év szeptemberében Kolozsvárt tartott hitvitára is, de legkésőbb az 1558. március 27-re összehívott országgyűlést követően el kellett pártolnia a helvét iránytól, mivel 1558 májusában másképp nem választhatták Kolozsvárra tanárnak: MOLNÁR Gergely ekkor még határozottan lutheri irányú iskolát vezetett, DÁVID Ferenc pedig a királyné rendeletei alapján megkövetelte a kolozsvári tanácstól, hogy tagjai nyilvános hitvallást tegyenek.² Irányválttatása és lektorrá választása mellett szól az a körülmény, hogy 1558-ban üdvözlő verset írt a lutheránus Christian SCHESAEUS "Elegia de falsis prophetis" című gyűjteménye³ mellé.

A MOLNÁR oldalán működött lektorok közül másokat nem ismerünk, jóllehet a városi tanács fenti határozata

1 Haner, Georgius: i. m. 228. l. - Lampe - Ember: i. m. 110. l. - Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1882. 45. l. - Papp Gusztáv: i. m. 49-50. l.

2 Jakab Elek: i. m. 2. köt. 101-102. l. - Pokoly József: i. m. 1. köt. 114. l.

3 Leírása: RMNy I. 149. sz.

ta arra mutat, hogy FODOR Bálint nem egyedül töltötte be ezt a tiszteletet. BASILIUS István testvére, BALÁSFY Ferenc, egy 1571. évi adat szerint orvosdoktor, az 1565. évi városi számadás szerint 1564-ben "in schola civitatis lectore vacante tribus mensibus lectoratum exercuisset".¹ Bizonytalan, hogy lektori szolgálata az ez év áprilisában elhunyt MOLNÁR Gergely működésének idejére esett-e.

3. Egy 16. századi nyomtatványunk megjelene- nése idejének meghatározásához

Andreas THORWÄCHTER, SZÉKELY Sándor, Joseph TRAUSCH és az őket követő bibliográfusok szerint az újgyházi /Leskirch/ származású Johann FEMMICH /Femmigerus/ 1540 és 1564 között a kolozsvári lutheránus, utóbb unitárius iskola lektora volt, s tevékenyen részt vett MOLNÁR Gergely latin nyelvtankönyvének szerkesztésében.² Ezt az adatot az újabb irodalom

1 Pokoly József: Egyháztörténelmi adatok. Keresztény Magvető, 1898. 34. 1.

2 Siebenbürgische Provinzialblätter, 1807. 229. 1. - Székely Sándor: Unitária vallás' történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 106. 1. - Trausch, Joseph: i. m. Bd. 1. 302. 1. - RMK II. 72. sz. - Szinnyi József: i. m. 3. köt. Bp. 1894. 365. h. - Ferenczi Zoltán: i. m. 12. 1.

is átvette.¹ SZILVÁSI János FEMMICH halála alkalmából irt epicedionjából² azonban nem nehéz kiolvasni, hogy az 1546. augusztus 27-e előtt született ifjú huszonegy éves korában érkezett Kolozsvárra, ahol 1574-től praefectusi, 1580 őszétől lektori, 1585 őszétől 1586. augusztus 27-én bekövetkezett haláláig pedig rektori feladatokat látott el.³

E rövid életrajzból az is kitűnik, hogy a rektor FEMMICH névvel jelzett "Liber ad Emtorem" című vers, melyet a Molnár-féle grammatika 17. századi példányai tartottak fenn, egy 1585 ősze és 1586 augusztusa között megjelent kiadás mellé íródott. Nagyon valószínű, hogy MOLNÁR nyelvtanának könyvtáblából kiáztatott és pontosan nem datált levelei⁴ ebből az editióból őriztek meg töredékeket.

1 Hubay Ilona: Molnár Gergely Grammatikája, Károlyi Péter Poétikája és Szilvás-Ujfalvi Imre Admonitiones-e. Magyar Könyvszemle, 1943. 431. l. - Borzsák István: i. m. 443. l. - Holl Béla : i. m. 380. l. - RMNy I. 136. sz.

2 Leirása: RMNy I. 587. sz. - Szövegkiadása: Radványi József: A Todoroszku-töredék első darabja. Keresztény Magvető, 1916. 172-180. l.

3 Gál Kelemen: i. m. 2. köt. 384-385. l.

4 Leirása: RMNy I. 628. sz. - Holl Béla: i. m. 380-381. l.

VI. ISKOLASZERVEZÉSI TÖREKVÉSEI, PEDAGÓGIÁJA

Amint láttuk, a kolozsvári iskola vezetői az egymást három-hat évi időközben váltogató rektorok voltak, akik a frankfurti, jénai vagy svájci egyetemeken folytatott tanulmányok előtt Wittenbergben szereztek magiszteri fokozatot. Bizonyosra vehető ezért, hogy az iskolaszervezés és oktatás feladatainak megvalósításánál ottani tapasztalataikat hasznosították, amennyiben a nevelés végső céljául a belülről fakadó vallásosságot, a melanchthoni-sturmi "sapiens atque eloquens pietas"-t, ennek eszközül pedig a humanisztikus műveltséget jelölték meg.

Az oktatás alapját itt is a trivium tantárgyai, a grammatika, a dialektika és a retorika alkották. A tanulók a korszerűsített latin nyelvtan elemeinek bevéésésével, a klasszikus szerzők tervszerű tanulmányozásával s ezzel kapcsolatban a művészi szónoklat és a dialektika elméleti fogalmainak s gyakorlati készségeinek elsajátításával felkészültek a quadriviumnak megfelelő tanfolyamra, melynek tárgyaiul MELANCHTHON a görög nyelvet, a fizikát, az euklidészi geometriát és a ptolemaioszi asztro-

nómiát határozta meg.¹

MOLNÁR Gergely idejében már bizonyos, hogy a kolozsvári városi-plébániai iskola humanista iskolává alakulásának folyamata az oktatási módszer részleteit illetően is végbement. Az iskola belső szervezetére lehet következtetni a városi tanács 1558. május 28-án hozott határozatából: a lektorok vezetésével a kolostorépületben folyik ezután a nagydiákok oktatása, míg a többiek - tehát az alsóbb tanulmányokat folytató növendékek - a rektorral a régi iskolaépületben maradtak. Közös harangszóra kezdtek és fejezték be a leckék meghallgatását.² A két vagy ennél több tanár és a togátusok közül választott kollaborátorok alkalmazása arra mutat, hogy a hallgatók az elsajátításra kerülő tananyagrészek alapján osztályokat alkottak, s ez a felosztás alighanem a melanchthoni háromtagozatos iskolamodell³ követte.

1 Friedensburg, Walter: i. m. 215-217. l. - S. Szabó József: A debreceni főiskola kezdeti szervezete és belső élete. Debreceni Protestáns Lap, 1937. 235. l. - Kathona Géza: i. m. 22. l.

2 Fekete Mihály: i. m. 9. l. - Jakab Elek: i. m. 2. kötet. 106-107. l.

3 Molnár Aladár: i. m. 58-64. l. - Hartfelder, Karl: i. m. 419-431. l.

Az első szinten a növendékek először a betűkkel, számjegyekkel ismerkedtek, majd az anyanyelvi és latin szövegek olvasását, írását gyakorolták.¹ Tankönyvül LUTHER kis katekizmusának magyar nyelvű kiadása és HELTAI-nak "a gyermetskéknec es az egyéb együgyű keresztyeneknec épülésére" szánt ábécés katekizmus szolgált. Mint láttuk, elsősorban iskolai használatra készült a Jézus Sirah fia könyvének TÖVISI Mátyás és ESZÉKI SZIGETI Imre által megküldött fordítása is. Ezzel párhuzamosan elkezdődött a latin-magyar szópárok, illetve az anyanyelven megmagyarázott latin nyelvű szentenciák emlékezetbe vétele. Ez utóbbiak forrása a CATO neve alatt fennmaradt sorpárgyűjtemény volt, melynek az egyszerűbb klasszikus tananyagegyüttesben elfoglalt helyét LUTHER AESOPUS-hoz írt előszava biztosította.² A "Disticha moralia" harmadik és negyedik könyve az AU-SONIUS-nak tulajdonított aforizmagyűjteménnyel együtt 1566-ban Kolozsvárt is napvilágot látott.³

1 Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. 2. rész. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája. Református Egyház, 1968. 16. 1.

2 Balassa Brunó: A latintanítás története. Bp. 1930. 259-265. 1.

3 Leírása: RMNy I. 216. sz.

Az olvasás gyakorlását az elemi latin nyelv-tankönyv, a "Donatus"-könyvecske megtanulása követte. Aelius DONATUS-nak, a híres ókori grammatikusnak a tanulók elemi fokon való oktatását célzó és az egész középkorban használt "Ars minor"-ja a reformáció idején sem veszített népszerűségéből. A növendékek e könyvből alaposan megtanulták a szófajok meghatározását, a mintapéldákat, ezenkívül a névszó- és igeragozás, valamint a melléknévfokozás paradigmáit. A kolozsvári nyomdatulajdonosok a tényleges iskolai igényeket kívánták kielégíteni, amikor e grammatikát 1550 és 1554 között,¹ 1554-ben² és 1565-ben³ ismételten megjelentették. Ezek a kiadások mind a számos átdolgozások egyike, a Leonhard Culmann-féle változat⁴ alapján készültek. Az 1565-i

1 Leirása: RMNy I. 97. sz.

2 Leirása: RMNy I. 107. sz.

3 Leirása: RMNy I. 210. sz.

4 Leonhard Culmann /1497 vagy 1498-1562/ evangélikus lelkész Halleban, Nürnbergben, Erfurtban és Lipcsében folytatott tanulmányai után a bambergi, majd a nürnbergi iskola tanára volt. 1549-től a nürnbergi St. Sebaldus templom prédikátoraként, 1555-től wiesensteigi lelkészként működött. Donatus-kiadása először 1545-ben jelent meg Frankfurtban. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: i. m. 1. Theil. 2245. h.

kiadás címlapja ugyan sajtó alá rendezőként MOLNÁR Gergelyt nevezi meg, "ez azonban csak annyit jelent, hogy az Molnár kolozsvári működésének idején, több más tankönyvével együtt jelent meg".¹

A második szinten a latin nyelvtudomány részletes és rendszeres tanulmányozására, ezzel kapcsolatban a latin beszédképesség birtokbavételére került sor. A tanítás törzsanyagát MELANCHTHON "Grammatica latina" című nyelvtankönyve képezte; ennek Jakob MOLTZER átdolgozásában először 1552-ben megjelent változata² 1556-ban hagyta el a kolozsvári nyomda sajtóját.³ A lényegében DONATUS-on alapuló, de a humanista nyelvszemlélet eredményeit is felhasználó grammatikai képzés az orthographia, prosodia, etymologia és syntaxis szabályainak elsajátításával a növendékek kezébe adta azt a kulcsot, amely a klasz-

1 Holl Béla: i. m. 379. l.

2 Jakob Moltzer, humanista nevén Jacobus Micyllus /1503-1558/ német filológus Heidelbergben, Wittenbergben és Erfurtban folytatott tanulmányai után 1527-től frankfurti rektorként, 1547-től a heidelbergi egyetem görög tanáráként működött. Szoros kapcsolatot tartott fenn Joachim Camerariusszal. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: i. m. 3. Theil. Leipzig, 1751. 524-525. h. - Melanchthon nyelvtanának átdolgozására l. Hartfelder, Karl: i. m. 272-273. l.

3 Leírása: RMNy I. 135. sz.

szikus szerzők műveihez a hozzáférkőzést biztosította. Az oktatásban beállott nehézségek ösztönözhatték MOLNÁR Gergelyt arra, hogy ugyanebben az évben megjelentesse "Elementa grammaticae latinae" című művét,¹ amely nem egyéb, mint MELANCHTHON nyelvtanának a helyi igényekhez igazított kivonata, s így a Donatus-féle elemi és a Melanchthon-féle részletes grammatikák között közbülső, nélkülözhetetlen tankönyvnek bizonyult.²

Hogy a latin nyelv oktatása központi helyet foglalt el az iskolai munkában, megállapítható abból is, hogy MOLNÁR Gergely kérdés-felelet formában feldolgozva iskolai használatra alakította át Thomas LINACRE³ grammatikáját, amely "Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio" cím-

1 Leírása: RMNy I. 136. sz.

2 Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. 483. l.

3 Thomas Linacre, latinos névvel Linacer /1460?-1524/ angol humanista orvos, a londoni Collegium Medicorum alapítója. Oxfordban, Firenzében és Rómában folytatott humanista tanulmányok után a padovai egyetem tanáráként, 1501-től VII. Henrik fiának nevelőjeként, majd VIII. Henrik udvari orvosaként működött. Szoros kapcsolatban állt Erasmusszal és Morus Tamással. Latin tankönyvek mellett Proklosz, Arisztotelész és Galénosz műveiből készített latin nyelvű fordítások egészítik ki irodalmi munkásságát. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: i. m. 2. Theil. Leipzig, 1750. 2442. h.

mel 1566-ban jelent meg HELTAI nyomdáján.¹ A kolozsvári kiadás nem az angol nyelvű eredeti, hanem annak George BUCHANAN latin fordításában először 1533-ban közzétett változata alapján készült. Ez utóbbit MOLNÁR Wittenbergben bizonyára maga is haszonnal forgatta: az egyetem MELANCHTHON által 1546-ban módosított statútumai szerint a bölcsészeti fakultáson LINACRE nyelvtankönyvét tanulmányozták.²

A harmadik szinten a klasszikus szerzők tanulmányozása következett, egybekötve a dialektika és a retorika elméleti fogalmainak elsajátításával.³ A humanista latin iskola a költők fejedelmét VERGILIUS-ban látta;⁴ neve a 16. századi protestáns tantervekben harmincegy, HORATIUS-é pedig - akit formai gazdagsá-

1 Leírása: RMNy I. 221. sz. - Az 1578. évi kolozsvári kiadás leírása: RMNy I. 412. sz.

2 Hartfelder, Karl: i. m. 442. l. - Linacre először 1524-ben közzétett "De emendata structura Latini sermonis" című tankönyve Melanchthon előszavával 1531-ben Wittenbergben is napvilágot látott. Vö. Hartfelder, Karl: i. m. 278. l.

3 A latintanítás olvasmányi anyagára l. Balassa Brúnó: i. m. 258-313. l. - Az ókori olvasmányanyag erdélyi recepciójára: Dankanits Ádám: i. m. 49-59. l.

4 "Doctissimus Poetarum fuit Vergilius". Vö. Molnar, Gregorius: Elementa grammaticae latinae, pro recta institutione juventutis scholasticae... Debrecini, 1602. F8recto l.

ga és megtisztogatott verseinek velős tartalma tett közkedveltté - tizenegy esetben fordul elő.¹ A latin társalgási nyelv birtokbavételére PLAUTUS-t és TERENCEUS-t, a szónoki prózáéra CICERO-t tekintették a legalkalmasabb mesternek.² Ez utóbbinak művei - melyeket 1554-1556-ban MELANCHTHON és az ifjabb Caspar CRUCIGER is előadásainak középpontjába állított - a retorika és a dialektika összefonódása következtében egyszersmind a logikai szabályok példáivá lettek.

A retorikai tanulmányok³ segédkönyveként használták Bartholomaus WESTHEIMER⁴ művét, amely "Tropo-

-
- 1 Balassa Brunó: i. m. 282-283. l. - "Cognoscitur quantitas syllabarum exemplis, quoties de quantitate alicujus syllabae judicamus, exemplo probatissimorum Poetarum, ut: Virgilii, Ovidii, Horatii etc." Vö. Molnar, Gregorius: i. m. I3verso l.
 - 2 "Quomodo cognoscuntur genera ex Autoritate? Per exempla classicorum authorum, ut: penus modo masculini, modo foeminini, modo neutrius generis est, quia apud Plautum, Horatium et Terentium in istis generibus legitur". Vö. Molnar, Gregorius: i. m. B8recto l.
 - 3 Balassa Brunó: i. m. 229-258. l. - A magyarországi retorikai tankönyvekre l. Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században. Bp. 1971.
 - 4 Bartholomaus Westheimer, humanista nevén Westheimerus /1504-?/ pforzheimi születésű humanista nyomdász. 1531-től mint magister artium Bázelen működött, 1547-től Mülhausenben egyházi szolgálatot látott el. Művének eredeti címe "Troporum schematum idiomatumque communium liber", amely 1551-ben és 1561-ben jelent meg Bázelen. Vö. Benzing, Josef: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1963. 35. l.

rum, schematum ac figurarum communium libellus ex variis authoribus in usum studiosorum theologiae et bonarum artium collectus" címmel 1562-ben került ki a helyi nyomdából.¹ Főrésze a szónoki beszéd elemeinek, a szóképeknek és a beszédbeli fordulatoknak gyűjteményét tartalmazza. A címlap után HELTAI Gáspár ajánlása CSAKI János Boldizsárnak szól, "adolescenti Balthasaro Czakio, in schola Claudiopolitana bonis artibus ac disciplinis operam danti".² WESTHEIMER könyve később sem vesztett népszerűségéből, s forrásul szolgált PÉCSELI KIRÁLY Imre 1612-ben közzétett "Isagoges rhetoricae libri duo" című munkájához.³

Akadémista tanítóink előtt nem volt ismeretlen MELANCHTHON szónoklattana sem, amely "De rhetorica libri tres" címmel 1519-ben látott napvilágot Wittenbergben.⁴ Ennek 1521-ben Hagenauban jelent meg a má-

1 Leirása: RMNy I. 187. sz.

2 Csáki János Boldizsár Csáki Mihály fejedelmi kancellár testvérének, Csáki Istvánnak fia. Vö. A kőrösi és adorjáni Csáky család története. 1. köt. 2. rész. Oklevelek 1500-1818-ig. Összeállította Bártfai Szabó László. Bp. 1919. 572., 576., 578-582. l. - Csáki Mihály és a kolozsvári nyomda kapcsolatára l. RMNy I. 90., 146., 209. sz.

3 Leirása: RMK III. 1112. sz. - Bán Imre: i. m. 15. l.

4 Hartfelder, Karl: i. m. 220-229. l.

sodik, majd 1531-ben Georg RHAW műhelyében a harmadik kiadása. Fejezetei a szónoki beszéd részei, a cicerói-quintilianusi beszédfajták, valamint a retorikai diszitő alakzatok szerint haladnak.¹ A szerző művével nemcsak "in bonis autoribus legendis", hanem a bibliai iratok stilusának tanulmányozásában is segítségére akart lenni az ifjúságnak, ezért az ókori görög és latin retorikák hagyományos irodalmi anyagát teológiai tárgyú szemelvényekkel egészítette ki.²

Hogy a retorika ilyen erőteljes felkarolása mellett a dialektika oktatása sem játszhatott jelentéktelen szerepet, megállapítható abból is, hogy MOLNÁR Gergely "Erotematum dialectices libri tres, studiosis scholae Claudiopolitanae" címmel logikatan könyvet állított össze, amely 1564-1565-ben hagyta el HELTAI nyomdáját.³ Voltak, akik megjelenését 1558 tájára helyezték,⁴ ilyen korai időpontban azonban nincs számára hely a kolozsvári kiadványok sorában.

1 Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink... 102. l.

2 Balázs János: i. m. 125-126. l.

3 Leírása: RMNy I. 202. sz.

4 Székely Sándor: i. m. 102. l. - Jakab Elek: i. m. 2. köt. 108. l.

A mű beosztása és a felhasznált grammatikai-logikai példák tanúsága szerint a forrás MELANCHTHON dialektikája lehetett, amely "Erotemata dialectices" címmel először 1547-ben jelent meg Wittenbergben.¹ MOLNÁR logikakönyve azonban terjedelmesnek és nehezen tanulhatónak bizonyult, ezért Simon FISCHER unitárius tanár, a kolozsvári kollégium szász tagozatának lektora² tanítványai kérésére 1599-ben átdolgozta.³

A szónoklattan mint a kiszámított hatás művésze, befolyása alá vonta a költészetet is, és a poétika nem volt több a verselés szabályainál és a műfajok ismertetésénél.⁴ A diákok a latin grammatika keretében korábban már részletesen tanultak a szóta-

1 Hartfelder, Karl: i. m. 211. skk.

2 Simon Fischer colbergi születésű unitárius tanár 1599-1600-ban a kolozsvári kollégium szász tagozatán lektorként működött. Ebben a minőségben retorikát és aritmetikát oktatott, emellett Cicero "Pro Milone" című szónoki beszédét magyarázta, valamint előadta a "néhai" Molnár Gergely könyve alapján a logikát. Vö. Szinnyi József: i. m. 3. köt. 538. h.

3 Leírása: RMNy I. 859. sz.

4 Balassa Brunó: i. m. 205. skk. - Bán Imre: i. m. 8. l. - Melanchthon szerint a poétika "alumna Eloquentiae", melynek elhanyagolásával jó kötetlen beszéd sem szerkeszthető. Vö. Hartfelder, Karl: i. m. 319. l.

gok kvantitásáról, a verslábakról, a használatosabb versszakokról és prozódiai figurákról.¹ Az alapvető verstani-poétikai ismereteknek az elmélyítését célozta KÁROLYI Péter "Institutio de syllabarum et carminum ratione" című munkája, amely 1567-ben látott napvilágot.² A kolozsvári iskola e képzés eredményeként arra a versírói készségszintre kívánta eljuttatni növendékeit, amellyel a Heltai Bonfini-kiadását magasztaló SZIKSZAI FABRICIUS-tanítványok³ vagy a KÁROLYI poétikájában közzétett mintaversek szerzői rendelkeztek.

A trivium studiumainak ez a középpontba állítása nem zárja ki azt a feltételezést, hogy a kolozs-

1 Vö. Molnar, Gregorius: i. m. H7recto-K2recto 1.

2 Leírása: RMNy I. 236. sz. - Csomasz Tóth Kálmán: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967. 94-101. l. - Nagy Kálozi Balázs: i. m. 483-485. l. - Bán Imre: Károlyi Péter poétikája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 560-565. l.

3 Michael Paxius, Paulus Turius junior, Adamus Thordensis, Caspar Decius, Paulus Miscolcius, Demetrius Hunyadius, Paulus Iulensis, Lucas Cracerus Bistricensis, Franciscus Copacius, Johannes Quinqueecclesiensis, Valentinus Tolnensis, Johannes Zilahinus, Georgius Serarius Claudiopolitanus, Demetrius Agricola Szikszai, Johannes Pesthius. - A kolozsvári Bonfini-kiadás leírása: RMNy I. 209. sz.

vári iskola már 1564 előtt a "gymnasium" rangjára emelkedett, melyen a quadrivium tárgyait is előadták, sőt végső fokon a filozófia és a teológia alapelemeinek megismertetésére is sor került. Itt is akadt egy MOLNÁR Gergely, akár Sárospatakon SZIKSZAI FABRICIUS Balázs vagy Tolnán DOMBRÓI Péter, kinek működése során a septem artes liberales teljes anyaga megelevenedett úgy, hogy a növendékek in spiritualibus fel voltak készítve a külföldi akadémiák látogatására.¹

Valószínű tehát, hogy a görög és héber nyelvismeret - ez utóbbi talán csak elemi fokon - de megszerezhető volt a kolozsvári iskolában. Nemcsak MOLNÁR személye biztosíték erre, hanem az oktatás irányvonala is. Már VIZAKNAI Gergely és GYULAI István a melanchthoni humanizmus szellemében tevékenykedett, ami ebben a vonatkozásban a bibliai nyelvek alapos ismeretét jelenti. KÁROLYI Péter - kinek szaktárgyai a latin, görög és héber nyelvek voltak - "Elementa

1 Kathona Géza: i. m. 23-24. l.

"Graecae grammatices" címmel tankönyvet szerkesztett,¹ jóelőre fölöslegessé téve a wittenbergi "Philippus Magister" grammatikáját. Annak emlékezetét, hogy MOLNÁR Gergely is írt görög nyelvtant, BOD Péter tartotta fenn egyháztörténeti munkájában.² Tudósítását azonban csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk. Hogy a kolozsvári iskolában jól meg lehetett tanulni héberül, azt igazolni látszik TOLNAI FABRICIUS Bálint példája, aki MOLNÁR és SZIKSZAI FABRICIUS növendékeként korának egyik legkiválóbb magyar hebraistája volt.³

A kolozsvári iskola tudós rektora nemcsak filológiai készségének adta tanújelét, hanem DÁVID Ferenc és HELTAI Gáspár oldalán jelentős szerepet játszott a református egyház végső megszilárdításában is.

1 Leirása: RMNy I. 235. sz. - Nagy Kálozi Balázs: i. m. 482-483. l.

2 Bod, Petrus: i. m. Tom. I. 257. l.

3 Tolnai Fabricius Bálint Heltai 1565. évi Bonfini-kiadását - mint bizonyára már nagyobb diák - latin verssel üdvözölte. 1573. június 15-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahonnan hazatérve 1575-től a tolnai iskola rektori feladatait látta el. 1578-tól az alsóbaranyai egyházmegyében lelkészi tisztet, 1589-től ugyanitt esperességet viselt. Vö. Lampe - Ember: i. m. 668-669. l. - Zoványi Jenő: Cikkei a "Theológiai Lexikon" részére... 488. l. - Kathona Géza: i. m. 40-41. l.

E helvét felfogással társult humanista szellemnek jellegzetes hajtása Kolozsvárt megjelent két műve: nagyobb¹ s rövidebb, elemi iskolai használatra szánt latin nyelvű katekizmusa.² Az utóbbi, évszám nélküli kiadványról már SZABÓ Károly feltételezte, hogy 1564-ben került ki a nyomdából, mivel egyetlen ismert példánya MOLNÁR-nak 1564-ben közzétett "Catechesis scholae Claudiopolitanae" című magasabb teológiai képzettséget adó hittankönyvével egybekötve maradt fenn.³ SZABÓ feltételezését a szerző e nagyobb katekizmusához csatolt utószava is megerősíti.⁴

A "Catechesis" főrésze tizenhét fejezetben a

1 Leirása: RMNy I. 201. sz.

2 Leirása: RMNy I. 203. sz.

3 RMK II. 93. sz.

4 "Cum in aliis disciplinis honestis, quarum quidem mihi perexigua cognitio data est, tum praecipue in sacra theologia, libentius ea doceo, quae ab aliis dextre et perspicue explicata video, qua mihi vel propter ingenii sterilitate, vel μικροψυχίαν addo etiam verecundiam, aut si mavis δωδεκάπιναν quandam /que de me profiteri non erubesco/ novam explicandi provinciam sumere ausim". Vö. Molnar, Gregorius: Catechesis scholae Claudiopolitanae... Claudiopoli, 1564. O7recto l. - Nyilvánvalóan következik ebből, hogy Molnár kisebb hittankönyve e sorok megjelenését követően látott napvilágot.

református hit tételeit tárgyalja úgy, hogy az úrvacsoratan a kálvini, a predestináció tana pedig a zwingliánus felfogást tükrözi, "amennyiben szól ugyan a reprobatusokról is, de a lényegét annyira az electióban találja, hogy nem is említi a reprobatiót, annál kevésbé tünteti fel amazzal egyenértékű, annak megfelelő ellenirányú ténykedésnek".¹ NAGY Barna szerint a könyv anyaga jórészt a wittenbergi "Examen ordinandorum" melanchthoni szövegéből van merítve, amint-hogy az utolsó leveleken olvasható imádságok is MELANCHTHON-tól származnak.² Bizonyosnak látszik, hogy MOLNÁR e magas színvonalú, erősen trinitárius és református szellemű tanítással a teológiai ismeretekben mélyen meggyökerezett növendékek népes raját bocsátotta ki Kolozsvárról.

1 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 429. l. - A magyarországi kateoktatásra l. Enyedy Andor: i. m. - Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. 256-259. l. - Kormos László: A magyarországi reformáció XVI. századi tanfejlődésének problémái és a református káteisírodalom. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. 3. Bp. 1973. 713-725. l.

2 RMNy I. 201. sz.

Igy HUNYADI Demeter erdélyi unitárius püspök széleskörű műveltségének alapjait a "nagy tudományú és kitűnő szorgalmú" MOLNÁR Gergely keze alatt vetette meg. 1565-ben üdvözlő verset írt HELTAI Bonfini-kiadása mellé, 1566 tavaszától pedig az enyedi iskola rektori tisztét töltötte be. Bár hijával volt a színvonalasabb iskola irányításához szükséges külföldi tapasztalatoknak, feladatát mégis oly eredményesen látta el, hogy ENYEDI György szerint a szomszéd városokban nem volt ilyen jónevű és látogatott gimnázium.¹

Hasonló következtetés levonását teszi lehetővé TORDAI Ádám példája. 1565-ben ő is növendéke volt SZIKSZAI FABRICIUS-nak, majd 1566. május 20-án a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Külföldi tanulmányútját többéves, alkalmasint Kolozsvárt nyert kiképzetés előzte meg. Mint a marosvásárhelyi iskola rektora DÁVID Ferencével, MÉLIUSZ Péterrel, KÁROLYI Gáspárral és másokkal együtt részt vett az 1569.

1 Uzoni Fosztó István "Historia Ecclesiastica Transsylvano-Unitaria" című kéziratosa művét idézi Jakab Elek: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. 253. l. - Gál Kelemen: i. m. 2. köt. 375-377. l.

október 20-25-i nagyváradai hitvitán.¹

1563-ban MOLNÁR tanítványai közé tartozott ABAFÁJI GYULAY Pál, utóbb BÁTHORI István titkára és BÁTHORI Zsigmond főkamarása, kiről nemeslevele is megállapítja, hogy "simul atque per aetatem licuit, statim te liberalibus studiis addixisti, tantaque docilis ingenii felicitate disciplinas omnes es complexus, ut maximum statim in iis progressum faceres".²

Itt végezte iskoláit Lucas KRATZER, a szász szellemi élet kimagasló egyénisége. 1569-től Bázelen, 1571. november 12-től Heidelbergben folytatott egyetemi tanulmányokat,³ majd UZONI FOSZTÓ István szerint jegyzőként működött Kolozsvárt.⁴ Fia lehetett annak a KRATZER György kolozsvári szász lelkésznek,

1 Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 138. l. - Thury Etele: i. m. 2. köt. 19. l. - Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. 170. l.

2 Szabó György: Abafáji Gyulay Pál. Bp. 1974. 105. l.

3 Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. Sárospataki Füzetek, 1860. 155. l. - Fraknói /Frankl/ Vilmos: i. m. 203., 251. l. - Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. 81. l.

4 Idézi Jakab Elek: i. m. 75. l.

aki unitárius részről jelen volt a már hivatkozott nagyváradai hitvitán.¹

A vonzóerő, amely hatott rájuk, MOLNÁR Gergely rektor személye, az első igazi pedagógus Kolozsvárt, ki tanárként kezdte s úgy is végezte. Csak mint kivételes adottságú, a tanításért lelkesedő papnövendék szánhatta rá magát, hogy életfogytiglan az iskolában maradjon, hiszen nemcsak jövedelme volt kisebb a plébánosénál, hanem élelmét is annak asztaláról kapta, az iskolában lakott, tehát saját otthonát és családot sem alapíthatott.² Itt ismerkedünk meg vele közelebbről, a Wittenberget és a helvét szellemi központokat megjárt fiatal tudóssal, aki alapos humanista képzettséggel, de a melanchthoni "sapiens atque eloquens pietas" szellemében vezette be tanítványait a trivium és a quadrivium tárgyaiba.

1 Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. 263. l.

2 Révész Imre: i. m. 263. l. - Makkai László: A Kollégium története alapításától 1650-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 45. l.

Tanította a latin grammatikát, mert a tudományos ismeretek eredményei csak ennek elsajátításával váltak hozzáférhetővé. Foglalkozott a görög és héber nyelvekkel, arra törekedve, hogy ezek a bibliai iratok eredeti szövegükben való tanulmányozását szolgálják. Szívesen tárgyalta a vitatkozás logikai szabályait s nevelt a gondolatok retorikai eszközökkel megformált kifejezésére. Végző fokon növendékeinek filozófiai és teológiai kiképzését is biztosította, melynek segítségével azok bármelyik külföldi akadémián folytathatták tanulmányaikat. Mint a reformáció második nemzedékének európai színvonalon képzett tanára jó pedagógiai érzéssel összeállított számos gyakorlatilag használható, a kor igényeinek megfelelő tankönyvet. Közülük a legnépszerűbb latin nyelvtana volt, melynek Alvinczi-féle változata a 17-18. században számtalan kiadást ért meg és még a múlt század első évtizedeiben is közkézen forgott. Érdemeit THURI FARKAS Pál ékes latin versben méltatta:

Omnino est brevisitas includens plurima paucis
Artificis prudens erudientis opus

Haret enim citius, perceptaque tempore crescit,
Et se foecundi seminis instar habet.
Quod breve perdit opus, puerorum legit in usum
Pegasei Molnar gloria magna chori.
Accipe sementem Musarum sedula pubes,
Flore tibi vario fiet amoenus ager
Pullulat inde seges preciosis consita plantis,
Ingenio eventum qui probat, usus erit.¹

MOLNÁR hatusztendős rektori szolgálata alatt buzgón védelmezte egyházát és nagy tudománnyal szolgálta annak szellemi előrehaladását. Csatlakozása a helvét hittani felfogáshoz az iskola addig lutheránus szellemének az új irányzat értelmében való átalakulását indította el. KOPÁCSI Istvánnal, MÉLIUSZ Péterrel, HELTAI Gáspárral és másokkal együtt részt vett az 1559. évi nagyváradi zsinaton, melynek az volt a főcélja, hogy az erdélyi magyarságot megnyerje a helvét tanoknak. Jól ismerte tehát a svájci reformátorok tanításait, s azok elemeit hűséggel tol-

1 Molnar, Gregorius: Elementa grammaticae latinae, pro recta institutione juventutis scholasticae... k3recto 1.

mácsolta növendékeinek. A váratlanul elhalt tudósban az akkor még helvét vallású DÁVID Ferenc egyik harcostársát vesztette el, kivel szeretne volna végigjárni hitvitáinak nehéz útját. Munkásságát SZIKSZAI FABRICIUS és KÁROLYI Péter folytatta tovább LASKAI János és SZENCZI MOLNÁR felé.

VII. HALÁLÁNAK IDEJE

Azzal a nyilvánvalóan téves állítással szemben, amely MOLNÁR Gergely halálának évét 1558-ra helyezi,¹ a rendelkezésre álló adatok egyöntetűen bizonyítják, hogy a kolozsvári iskola rektora 1564. április 10-e körül, a nagyenyedi zsinat tartama alatt hunyt el. Az úrvacsoratan tárgyában tartott hitvita jegyzőkönyve szerint "inter has contentiones offertur rumor de morte Gregorii Molnaris, scholae Claudiopolitanae rectoris, quem velut Herculem et Gorgonem omnibus diversum sentientibus oppositurum se Franciscus Davi-

1 Bod Péter: Magyar Athenás. 180. l. - Uő: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Tom. 1. 179., 257., 392. l. Tom. 3. 417. l. - Benkő, Josephus: i. m. Tom. 2. 319., 347. l. - Fekete Mihály: i. m. 11. l. - Molnár Aladár: i. m. 589. l. - RMK II. 313. sz. - A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 288. l.

dis sperabat. Quo rumore consternati Zwingliani, post multos clamores et ipsi discedebant, spe concepta victoriae frustrati, et nostris abundi facultatem relinquebat".¹

Christian SCHESAEUS-nak az 1580. május 8-i berethalmi zsinaton tartott beszéde ezt így örökitette meg: "Atque hic tertii actus finis esto, si id unum quoque diligenter observaveritis, eo ipso die, quo Enyedini res cum maxima spe triumphi consequendi ab adversariis ageretur, Gregorium Molnarum Claudiopoli mortuum esse, quem velut Herculem aut Gorgonem omnibus diversum sentientibus opponi posse putabant".²

Nagyon valószínű, hogy MOLNÁR-t betegsége már 1563-ban elvonta időlegesen a szolgálatról. A kolozsvári tanácsjegyzőkönyv szerint ugyanis ez év februárjában HELTAI töltötte be a rektori tiszteletet.³ Az ő igazgatósága azonban átmeneti, sőt névleges lehetett,

1 Teutsch, Georg Daniel: i. m. 79. l.

2 Teutsch, Georg Daniel: i. m. 244. l. - Haner, Georgius: i. m. 277. l. - Jakab Elek: Dávid Perencz emléke, 61. l. - Uő: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere, 253. l.

3 Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. köt. 167. l. - Gál Kelemen: i. m. 1. köt. 11. l.

mert a nagyobb gyülekezetben szolgáló prédikátorok már nem szoktak visszamenni erre az állásra.

Az 1558-as halálozási év David HERMANN közlése nyomán került forgalomba.¹ Ha mindenképpen respektálnunk kell, inkább az a VIZAKNAI Gergely jut eszünkbe, aki 1545-től 1552-ig rektor volt Kolozsvárt, majd 1553 elejétől prédikátori tisztet vitt ugyanott néhány év múlva bekövetkezett haláláig.² Nem lehetetlen, hogy a szász lelkész ennek időpontját tartotta fenn műve idézett helyén. A két "magister Gregorius"-t érintő adatokat mindenesetre még a 19. századi történetírás is egy és ugyanazon személyre vonatkoztatta.³

1 David Hermann "Annales Ecclesiastici Rerum Transylvanicarum inde a Reformatione Religionis A. 1520." című kéziratosa művét idézi Bod, Petrus: 1. m. Tom. 1. 392. 1.

2 Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 522. 1.

3 Fraknói /Frankl/ Vilmos: 1. m. 113. 1.

IRODALOM

- 1 Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Bp. 1932.
- 2 Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak idegen nyelvismerete a XVI. században. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1934. 1-11. 1.
- 3 Balassa Brunó: A latintanítás története. Bp. 1930.
- 4 Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958.
- 5 Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században. Bp. 1971.
- 6 Bán Imre: Károlyi Péter poétikája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 560-565. 1.
- 7 Bartholomaeides, Johannes Ladislaus: Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pestini, 1817.
- 8 Bitay, Ilona: Contributii la studiul culturii antice in Transilvania in secolul al XVI-lea. Acta Musei Napocensis, 1966. 183-196. 1.
- 9 Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907.

- 10 Borbély István: A Heltai-féle biblia. Magyar Nyelvőr, 1910. 208-213. 1.
- 11 Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 433-446. 1.
- 12 Botár Imre: Egykorú krónika Dávid Ferencről. Unitárius Élet, 1949. 1. 1.
- 13 Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp. 1978.
- 14 Bucsay Mihály: A magyar reformátusok és Wittenberg. Református Egyház, 1955. 182-183. 1.
- 15 Bucsay Mihály: Rákóczi Márton latin hymnusa a straszburgi Szt. Tamás Levéltárban. Egyháztörténet, 1943. 110-113. 1.
- 16 Bucsay Mihály: A reformátorok úrvacsoravitái. Sárospatak - Budapest, 1942.
- 17 Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945.
- 18 Bucsay Mihály: Thúri Farkas Pál körlevele. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. 3. Bp. 1973.

- 19 Budai Ézsaiás: Magyar ország históriája. 2. köt.
A' mohátsi veszedelemtől, Buda vára visszavételéig.
1526-1686 eszt Pest, 1833.
- 20 Czóbel Ernő: A Heltai-nyomda alapításáról. Erdélyi Múzeum, 1913. 249-252. 1.
- 21 Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973.
- 22 Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974.
- 23 Daxer György: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére 1570-1790. A békéscsabai ev. főgimnázium értesítője, 1908-1909. 1-98. 1.
- 24 Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp. 1946.
- 25 Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. Theológiai Szemle, 1928. 115-167. 1.
- 26 Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875.
- 27 Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896.
- 28 Fináczy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Bp. 1919.

- 29 Fraknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.
- 30 Fraknói Vilmos: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874.
- 31 Friedensburg, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917.
- 32 Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. 1-2. köt. Kolozsvár, 1935.
- 33 Gál Lajos: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Tiszaföldvár, 1940.
- 34 Geschichte der Martin-Luther Universität Halle-Wittenber 1502-1977. Hrsrg. v. Hans Hübner. Halle, 1977.
- 35 Hartfelder, Karl: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889.
- 36 Holl Béla: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1970. 378-381. 1.
- 37 Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953.
- 38 Hubay Ilona: Molnár Gergely Grammatikája, Károlyi Péter Poétikája és Szilvás-Ujfalvi Imre Admonitiones-e. Magyar Könyvszemle, 1943. 430-433. 1.

- 39 Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Bp. 1879.
- 40 Jakab Elek: Kolozsvár története. Bp. 1870-1888.
- 41 Jakab Elek: Öt év a magyar reformáció történetéből. Protestáns Szemle, 1910. 251-258. 1.
- 42 Jakab Elek: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. Néptanítók Lapja, 1884. 252. 1.
- 43 Jakó Zsigmond: Ujabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez. Magyar Könyvszemle, 1961. 60-65. 1.
- 44 Kenyaró Ferenc: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1906.
- 45 Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974.
- 46 Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. In: A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica 2. 1967. 105-192. 1.
- 47 Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910.
- 48 Kormos László: A magyarországi reformáció XVI. századi tanfejlődésének problémái és a református káttéirodalom. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. 3. Bp. 1973. 713-725. 1.

- 49 Kovács Endre: Melanchthon und Ungarn. In: Philipp Melanchthon 1497-1560. Bd. 1. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963. 261-269. 1.
- 50 Loesche, Georg - S. Szabó József: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Függelék: S. Szabó József: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen, 1912.
- 51 Makkai László: A Kollégium története alapításától 1650-ig. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981.
- 52 Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp. 1981.
- 53 Mészáros István: Népoktatásunk 1553-1777 között. Bp. 1972.
- 54 Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a "studia humanitatis". Bp. 1981.
- 55 Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881.
- 56 Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. In: A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica 2. Bp. 1967. 473-515. 1.

- 57 Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. 2. rész. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája. Református Egyház, 1968. 1-18. 1.
- 58 Ötvös János: Ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből. Egyháztörténet, 1959. 291-292. 1.
- 59 Ötvös Péter: Adalék a felvilágosult gondolkozás előtörténetéhez. Vázlat Philipp Melanchthonról. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Sectio Philosophica, 1975.
- 60 Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935.
- 61 Paulsen, Friedrich: Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Leipzig, 1919.
- 62 Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Bp. 1904-1905.
- 63 Pokoly József: Melanchton és a magyarországi reformáció. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1897. 117-121. 1.
- 64 Radványi József: A Todoreszku-türedék első darabja. Keresztény Magvető, 1916. 172-180. 1.
- 65 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473-1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971.

- 66 Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938.
- 67 Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Tár, 1859. 205-230. 1.
- 68 Roth, Erich: Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhaltnis zu Wittenberg und der Schweiz. Köln-Graz, 1962-1964.
- 69 Schwartz Erzsébet: Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században. Bp. 1942.
- 70 Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933.
- 71 Sólyom Jenő: Melanchthonforschung in Ungarn. In: Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung. Münster, 8-13. August 1960. Hrsg. v. Vilmos Vajta. Göttingen, 1961. 178-188. 1.
- 72 Stern, Leo: Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Melanchthon-Festgabe 1960. Halle, 1960.
- 73 Strop László: Magyarország és Melanchthon. Ösvény, 1917-1920. 97-114. 1.
- 74 Szabó, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. Halle /Saale/, 1941.

- 75 S. Szabó József: A debreceni főiskola kezdeti szervezete és belső élete. Debreceni Protestáns Lap, 1937.
- 76 S. Szabó József: Kálvin és a magyar reformátorok. Protestáns Szemle, 1909. 157-167. 1.
- 77 S. Szabó József: Tudományos peregrináció a reformáció korában. Protestáns Szemle, 1938. 322-329. 1.
- 78 Szelényi Ödön: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. Pozsony, 1917.
- 79 Teutsch, Georg Daniel: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1883.
- 80 Thury Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. Iskolatörténeti adattár. 2. köt. Pápa, 1906. 51-59. 1.
- 81 Tóth István: Múzsák fellegvára. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája. Bukarest, 1977.
- 82 Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905.
- 83 450 Jahre Martin-Luther-Universität. Bd. 1. Wittenberg 1502-1817. Halle-Wittenberg, 1952.

- 84 Zoványi Jenő: A Basilius Istvánról szóló adatok igazi eredménye, Keresztény Magvető, 1936. 221-224. 1.
- 85 Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940.
- 86 Zoványi Jenő: A Jéhus Sirah könyve magyar nyelven. In: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. 56-62. 1.
- 87 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-1600-ig. Bp. 1977.
- 88 Zoványi Jenő: Pár szó Károlyi Boldi Sebestyénről. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1897. 701. 1.
- 89 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.
- 90 Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések választási tárgyalásai. 1. kötet. Bp. 1881.
- 91 Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. In: A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica 2. Bp. 1967. 57-86. 1.

FÜGGELÉK

ELEMENTA

GRAMMATICAE LATINAE,

PRO RECTA INSTITUTIONE
juventutis Scholasticæ, ex pro-
lixioribus Grammaticorum præce-
ptis in breve compendi-
um contracta

A RMK II. 318/a

GREGORIO MOLNAR PIAE
memoria. Nunc denique excusa singulari stu-
dio, & à plurimis mendis purgata
& locupletata.

*Gemma sum rudibus primam cupientibus artem.
Nec sine me quis præceps petitus erit.*

*Hæc Grammatica quæ si neglectæ ar-
bitraris, Nunquam continges limen Apollinis.*

DEBRECINI

Typis Pauli Rhedæ Lipsensis,

M. DCII

Molnar, Gregorius: Elementa grammaticae latinae, pro
recta institutione juventutis scholasticae... Debre-
cini, 1602. /RMK II. 318/b. sz./

CATECHESIS
Scholæ Clau

DIOPOLITANAE, AD

PIETATIS STUDIO SAM IUVEN-

tutem in doctrina Christi-

ana fideliter exercendâ

proposita,

A

GREGORIO MOLNAR.

IVLGENTIV 3.

Quoniam ut veritati obedire acque consentiri
valeam, ipsa veritas illuminat, ipse adiuvat, ipsa
confirmat, ab ipsa postulo doceri in his quæ vera
noui custodiat me: in quibus ut homo fallor, cor-
rigat me: in quibus veris tæubo, confirmet me: & à
saris ac noxiis eripiat me.

CLAVDIOPOLI IN
OFFICINA CASPARIS HELTL

Molnar, Gregorius: Catechesis scholae claudiopolita-
nae ad pietatis studiosam iuventutem in doctrina
christiana fideliter exercendam proposita. Claudio-
poli, 1564. /RMNy I. 201. sz./

EROTEMA= tum dialectices

LIBRI TRES, STVDI-
osis Scholæ Claudiopolitanæ ex ve-
terum & recentium Dialectico-
rum præceptis ad edi-
scendum pro-
positi.

Cherystal

A

GREGORIO MOLNAR.

*uito lib. prima primis partibus olim
At in fine capit inferiora Dialectice
has ciuit in filius sine suis pr.*

CLAUDIOPOLI.

In Officina Casparis Helti.

Molnar, Gregorius: Erotematum dialectices libri tres,
studiosis scholæ Claudiopolitanæ ex veterum et recen-
tium dialecticorum præceptis ad ediscendum propositi.
Claudiopoli, /cr. 1564-1565/. /RMNy I. 202. sz./

PRIMA DO-
CTRINAE CHRISTI-
ANAE RVDIMENTA, PVERIS
Scholæ Claudiopolitane, in Chri-
stiana religione informan-
dis, ad ediscendum
proposita.

A
GREGORIO MOLNAR.

1. Timot 3.
A puero sacras literas noueris.

CLAVDIOPOLI
EXCVSVM IN OFFICINA CAS-
paris Helti.

Molnar, Gregorius: Prima doctrinae Christianae rudi-
menta pueris scholae Claudiopolitanae in Christiana
religione informandis, ad ediscendum proposita. Clau-
diopoli, /cr. 1564/. /RMNy I. 203. sz./